

**ALFRED NORTH WHITEHEAD'IN EĞİTİM
FELSEFESİ**

Süleyman ŞİMŞEK

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Zübeyir SALTUKLU
2022
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANA BİLİM DALI**

Süleyman ŞİMŞEK

ALFRED NORTH WHITEHEAD'IN EĞİTİM FELSEFESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Zübeyir SALTUKLU**

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "ALFRED NORTH WHITEHEAD'IN EĞİTİM FELSEFESİ" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun makale için altı ay, patent için iki yıl süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

25/11/2022

Aslı Islak İmzalıdır

Süleyman ŞİMŞEK

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6- (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7- (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Zübeyir Saltuklu danışmanlığında, Süleyman Şimşek tarafından hazırlanan bu çalışma 25 / 11 / 2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Felsefe Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa Cihan

İmza Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Zübeyir Saltuklu

İmza Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hüseyin Aydoğdu

İmza Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. FELSEFİ BİR PROBLEM OLARAK EĞİTİM	1
II. A. N. WHITEHEAD'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	7

BİRİNCİ BÖLÜM

A. N. WHITEHEAD'IN FELSEFESİ

1.1. VARLIK ANLAYIŞI	13
1.2. BİLGİ ANLAYIŞI.....	15
1.3. DİN ANLAYIŞI.....	27
1.4. TARİH ANLAYIŞI.....	29
1.5. SANAT ANLAYIŞI.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

A. N. WHITEHEAD'IN EĞİTİM ANLAYIŞI

2.1. A. N. WHITEHEAD'IN EĞİTİM FELSEFESİNİN TEMEL KAVRAMLARI	34
2.1.1. Felsefe	34
2.1.2. Edebiyat.....	37
2.1.3. Bilim ve Teknik.....	39
2.1.4. Matematik.....	44
2.1.5. Özgürlük.....	46
2.2. A. N. WHITEHEAD'DE EĞİTİMİN RİTMİ VEYA EVRELERİ	51
2.2.1. Bebeklik Dönemi.....	52
2.2.1.1. Zihinsel Gelişim Evreleri.....	55
2.2.1.2. Zihinsel Gelişimde Çevrimsel Süreçler	59
2.2.2. Ergenlik Dönemi	61
2.2.2.1. Dilin Edinimi ve Öğrenilmesi.....	63

2.2.2.2. Bilim Faaliyeti ve Öğrenilmesi	65
2.2.3. Üniversite Eğitimi ve Gençlik Dönemi	66
SONUÇ	70
KAYNAKÇA	76
ÖZGEÇMİŞ	83

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALFRED NORTH WHITEHEAD'IN EĞİTİM FELSEFESİ

Süleyman ŞİMŞEK

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Zübeyir SALTUKLU

2022, 83 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Zübeyir SALTUKLU

Prof. Dr. Mustafa CİHAN

Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

Bu çalışma, İngiliz filozof Alfred North Whitehead'ın eğitim felsefesini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Whitehead, eğitim felsefesini süreç felsefesi bağlamında ortaya koyar. Ona göre eğitim bir süreç işidir; eğitim sürekli devam eden, bitmeyen bir süreçtir. Ona göre eğitimin amacı yaşamı kolaylaştırmaktır, yaşamı kolaylaştırmak için öncelikle kendisinin atıl dediği, işe yaramayan bilgiden kurtulmak ve bilgiyi faydalı kılmak gerekir. Whitehead, eğitim felsefesi akımları içerisinde sabit bir yerde değildir. O, eğitim felsefesini bütüncül bir bakış açısıyla oluşturmuş, tek bir akımı savunmak yerine bir sentez yaparak özgün bir eğitim felsefesi ortaya koymuştur. Whitehead'ın görüş ve düşüncelerinden yola çıkarak onun ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık eğitim felsefesi akımlarına yakın bir noktada olduğunu söylemek mümkündür. Kendisi de bir eğitimci olan Whitehead, eğitimi tüm yönleriyle ele alarak bir filozof gözüyle düşüncesini oluşturmuştur. Bu çalışmada amaç bir filozof, mantıkçı, matematikçi ve aynı zamanda bir eğitimci olan Whitehead'ın eğitim felsefesine bir ışık tutmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Alfred North Whitehead, Süreç Felsefesi, Eğitim, Eğitim Felsefesi, Eğitimin Ritmi

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****ALFRED NORTH WHITEHEAD'S PHILOSOPHY OF EDUCATION****Süleyman ŞİMŞEK****Advisor: Prof. Dr. Zübeyir SALTUKLU****2022, 83 pages****Jury: Prof Dr. Zübeyir SALTUKLU****Prof. Dr. Mustafa CİHAN****Assoc. Prof. Dr. Hüseyin AYDOĞDU**

This study aims to reveal the educational philosophy of the English philosopher Alfred North Whitehead. Whitehead puts forward his education philosophy in the context of process philosophy. According to him, education is a process; education is an ongoing and never-ending process. According to him, the purpose of education is to make life easier; and in order to make life easier, first of all, it is necessary to get rid of the useless information that he calls idle and to make the information useful. Whitehead is not in a fixed place within the educational philosophy currents. He formed the philosophy of education with a holistic point of view, instead of advocating a single trend, he made a synthesis and put forward an original philosophy of education. Based on Whitehead's views and thoughts, it is possible to say that he is close to progressivism and reconstructionism. Whitehead, who is also an educator, formed his thought from a philosopher's point of view by considering all aspects of education. The aim of this study will be to shed light on the educational philosophy of Whitehead, who is a philosopher, logician, mathematician and also an educator.

Keywords: Alfred North Whitehead, Philosophy of Process, Education, Philosophy of Education, Rhythm of Education

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

A. N. : Alfred North

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

Dü : Düzenleyen

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

v.s : vesaire

ÖNSÖZ

Felsefe tarihinde birçok filozofun eğitim felsefesi üzerine açıklamalarının olduğunu söylemek mümkündür. Eğitim, insanlık tarihinde ilk uygarlıklardan bugüne insanlığın en önemli problemlerinden ve üzerinde en çok durulması gereken konularından biri olmuştur. Felsefe cevaplardan çok sorularla, sonuçlardan çok nedenlerle ilgilenen bir uğraştır. İnsanlık tarihinde insanı ilgilendiren her olgu ya da konu felsefenin de uğraş alanlarından olmuştur. Eğitim de felsefenin ilgi alanlarından birini oluşturur. Eğitim ve felsefe her zaman iç içe varlığını sürdürmüş ve her zaman birbirleriyle ilişki içerisinde olmuşlardır. Eğitim ve felsefe arasındaki bu ilişkinin genel adı da eğitim felsefesidir. Eğitim felsefesi, eğitimin ne olduğu, nasıl olması gerektiği, amacı ve yöntemi, içeriğinin düzenlenmesi, programlarının oluşturulması gibi temel konular üzerinde yoğunlaşır. Felsefe tarihi incelendiğinde bu gibi konularda birçok filozofun önemli görüşler belirttiği ve önemli açıklamalarda bulunduğu görülür. Filozofların görüşleri, geçmişten günümüze eğitimin oluşturulması ve düzenlenmesinde önemli bir yol gösterici olmuştur. Filozoflar, eğitim görüşlerini oluştururken kendi yaşadıkları dönemin şartlarını da göz önüne alarak geçmişe ve geleceğe yönelik açıklamalarıyla eğitim bilimine yardımcı olurlar.

1861-1947 yılları arasında yaşamını sürdüren İngiliz filozof Alfred North Whitehead de eğitim konusunda önemli görüşler belirtmiştir. Whitehead, çok yönlü bir filozof olmakla birlikte daha çok matematikçi ve mantıkçi yönüyle tanınmaktadır. Felsefesinin temelini süreç felsefesi üzerine kuran Whitehead, eğitim görüşünü de süreç felsefesi bağlamında değerlendirir. Ona göre eğitim bir süreç işidir. Eğitim, onun için bilgiyi sürekli diri tutmak, ölü, işe yaramayan bilgiden kurtulmanın yollarını aramaktır. O, eğitimi tek bir bağlamda değerlendirmekten ziyade farklı yönleriyle birlikte değerlendirerek sistemini kurmuştur. Eğitimin hedefi, amacı, içeriği, programı ve işlevselliği Whitehead'ın eğitim üzerine düşüncelerinin temelini oluşturan yapıtaşlarıdır.

Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında felsefi bir problem olarak eğitim konusu ve Whitehead'ın hayatı, kişiliği ve eserleri ele alınmıştır. Birinci bölüm Whitehead'ın felsefi görüşünü ve eğitim felsefesinin temellerini oluşturan varlık, bilgi, din, tarih ve sanat üzerine görüşlerinden oluşmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü iki ana başlıktan oluşmaktadır. İlk ana başlıkta Whitehead'ın eğitim felsefesinin temelini oluşturan felsefe, edebiyat, matematik, bilim, teknik ve özgürlük

konuları işlenmiş, ikinci ana başlıkta ise bebeklik, ergenlik, üniversite eğitimi temellerinde Whitehead'ın oluşturduğu eğitimin ritmi veya evreleri konusu işlenmiştir. Sonuç kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmış ve gerekli bilgi ve bulgulara yer verilmiştir.

Çalışma ortaya çıkarılırken her zaman birincil kaynaklardan yararlanmaya ve bilgi almaya özen gösterilmiştir. Çalışmanın içeriğini oluşturan konular Whitehead odağında oluşturulmaya çalışılmış ve içeriğin anlaşılabilmesi için gerekli yerlerde mukayeselere başvurulmuştur. Çalışmanın, yerli ve yabancı literatüre bir katkı sağlayacağı, yapılacak yeni çalışmalar için bir yol gösterici olacağı ve konuya ilgisi ve merakı olanlar için bir yardımcı olacağı ümit edilmektedir.

Çalışma sürecim boyunca ihtiyaç duyduğum her an yanımda olan Prof. Dr. Zübeyir SALTUKLU hocama, çalışma için yol gösterici olan Prof. Dr. Mustafa CİHAN hocama, çalışmanın bu haline kavuşması için desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU hocama, katkılarından dolayı hocalarıma ve yardımcı olan arkadaşlarıma teşekkür ederim. Ayrıca tüm hayatım boyunca desteğini hissettiğim, eğitimim için her türlü zorluğa katlanan, ilim yolunda yürümem için elindeki tüm imkanları sunan aileme teşekkür ederim. Çalışmamı, bugünleri görmesini çok istediğim, evladı olmaktan her daim gurur duyduğum, hayatını bizlere adanmış olan babam Köksal ŞİMŞEK'e ithaf ediyorum.

Erzurum-2022

Süleyman ŞİMŞEK

GİRİŞ

I. FELSEFİ BİR PROBLEM OLARAK EĞİTİM

Bu çalışmanın temel konusu ve amacı insan yaşamı için önemli olan eğitim kavramının Whitehead bağlamında irdelenmesi ve Whitehead'ın eğitim felsefesinin ortaya konmasıdır. Bu bağlamda çalışmanın başlangıcı olarak eğitim kavramının etimolojik kökeninin kısaca incelenmesi ve kelime anlamlarının ortaya konulması doğru olacaktır.

Eğitim kavramının eski Türkçesi terbiye, İngilizcesi education, Yunancası paideia, Almancaşı Erziheung, Fransızcası éducation şeklindedir (Akarsu, 2015: 68).

Eğitim sözcüğünün Türkçe sözlükteki anlamları,

“1. Eğitmek işi ve süreci.

2. Belli bir konuda, bir bilgi ve bilim dalında yetiştirme ve geliştirme; eğitime işi.

3. Çocukların ve gençlerin toplum hayatında yerlerini alabilmeleri için gerekli bilgi, beceri, teknik, kültürel beceri yanında iyi bir ahlak anlayışı edinmelerine, kişilik geliştirmelerine yardımcı olma işi; terbiye.” (Çağbayır, 2007a: 1380) şeklinde verilmiştir.

Eğitim, insanı kültürel hayata hazırlayan bütün sosyal süreçleri içeren bir yapıdır (Gutek, 2006: 5). Bireyin ruhsal ve bedensel anlamda gelişimine katkıda bulunma, bireye özellikle bir kültür insanı olarak kendini geliştirmesi konusunda yardım etme etkinliğidir. Eğitimin amacı, insan bireyinin yüksek düzeyde değerler varlığı olarak yetişmesine yardımcı olmak ve bireyin düşünsel ve ahlaki gelişiminde yol gösterici olmaktır (Timuçin, 2013: 10). İnsan her şeyi eğitim sayesinde elde eder; bütün çekirdek ve kabiliyetlerini eğitim sayesinde geliştirir. Özgürlük, değer ve hak duygularının gelişmesi erken başlayan bir eğitime bağlıdır (Mengüşoğlu, 2015: 280).

Sadece antik felsefenin değil, bütün felsefe tarihinin en önemli düşünürlerinden biri olan hatta Whitehead'ın düşünce tarihini kendisine düşülmüş dipnotlardan ibaret saydığı Platon (Cevizci, 2003:466)'a göre eğitim, kendini tanıma arzusu uyandırmada bir araçtır. Hangi alanda olursa olsun eğitim Platon için, ideal biçimlere ait düşünce halindeki bilinci ortaya çıkarmadır (Tozlu, 2006: 227). Platon'un eğitime ilişkin görüşleri idealizmin

eđitim anlayıřını řekillendirmiřtir. İdealizm, gerçeđliđin temelde tinsel veya dūřünsel olduđunu ileri sūren, insanlıđın en eski ve etkili dūřūnce ōđretilerindendir (Ocak ve Baysal, 2019: 96). İdealist eđitim felsefesi, bireyin kendini gerçeđleřtirmesini, hayatını gerçeđlik, iyilik ve gūzellik deđerlerine gűre řekillendirmesini hedefler. Őđrencilerin gerçeđi arayan ve gerçeđe gűre yařayan insanlar haline gelmesini amaçlar (Cevizci, 2019: 28). Platon için eđitimin amacı, yeteneđine gűre bireyleri yetiřtirmek, temel eđitim alanlarını ōđretmek, ruhun ū bűlűmű arasındaki uyumu sađlamak, bűylece herkesin kendi űzerine dūřen gűrevi yapması yani adaletin tesis edilmesi ve bireyin bilgilenmesini sađlamaktır. Ona gűre eđitimin en űnemli amacı ise ruhu idealara yűnelmektir (Kılıç, 2016: 75).

Platon'a gűre devlet, toplum için bir eđitim kurumudur. Bu eđitimin yűksek amacı, insanı duysal yařayıřtan duylar űstű bir yařayıřa yűkseltmek, bu dűnyada Tanrısal yařamaya hazırlamaktır (Gűkberk, 2017: 63). Eđitimin asıl amacı insanları erdemli yapmaktır. Erdem ne tabiatın ne de talihin eseridir, ōđretilir ve emekle elde edilir (Kűken, 2003: 472). Eđitimin insanları erdemlerle donattıđı konusunda Farabi de insana bilgi ve erdemleri kazanması için uzun ve zahmetli bir eđitim yolu çizer. Farabi'ye gűre eđitim uluslarda ahlaki erdemleri ve uygulamalı sanatları vűcuda getirmek, ōđretim ise uluslarda ve illerde nazari erdemleri vűcuda getirmektir (Saltuklu, 2021: 233-234). İslam dūřűnűrlerinden Farabi'nin de Platon'a yakın bir dūřűnce çizgisinde olduđu sűylenebilir.

İlkçađın űnemli filozoflarından Aristoteles'e gűre eđitim, hem devlet iřlerinin gűrűlmesi ve iyi bir toplumun inřası hem de insanın amacına ulařması yani kendini gerçeđleřtirmesi için vardır. O, eđitim ihmal edildiđi takdirde bireyin amacına eriřemeyeceđini ve toplumun bundan bűyűk zararlar gűreceđini belirtir. Aristoteles, realizm felsefesinin űnde gelen isimlerindendir. Realizmin eđitim felsefesi, iyi ve insana yakıřır bir yařam sűrmeyi, insanın kendisini bilgi ve deđere uygun olarak belirleme ve gerçeđleřtirme potansiyelini hayata geçirmesini eđitimin en yűksek eređi yapar. Bu durumda realist eđitimin en yűksek amacı, insanı insan kılan řey olarak akıl yetisini olabildiđince geliřtirmektir (Cevizci, 2019: 48-51). Realizme gűre eđitimin amacı, insanı en iyi ve en műkemmel yetilerle donatıp mutlu etmektir. Bu amacı temel alan eđitim de insanı bilgi alanları konusunda aydınlatırken, onun sahip olduđu en űnemli gűcű olan aklı geliřtirmeyi ve insanların tercihlerini akıl yoluyla yapmalarını sađlamayı hedeflemektedir. Aristoteles'te kaynaklarını bulan realist eđitim felsefesi eđitimin temel

hedefinin bilgiyi kullanmak, bilgiyi keşfetmek ve onu başka alanlara transfer etmek olduğunu ileri sürer. Böyle bir eğitim anlayışında bilgi, insanın aklını kullanma potansiyelini anlamada temel bir öge olduğu gibi kişisel, sosyal, siyasal, ekonomik, moral ve estetik gibi yaşamdaki bütün öğelerle yüz yüze gelmeyi de sağlayan yol gösterici bir olgudur (Gutek, 2001: 51-56).

Orta çağın eğitim anlayışlarında öne çıkan isimlerden Saint Augustinus, çocukların oyuna olan ilgilerinin doğal olduğunu ve bu ilgilerinden dolayı onların öğretmenlerce cezalandırıldığını ifade etmiştir. Hatta çocukların dönemin eğitim kurumlarında çeşitli cezalara maruz bırakılması ailelerce normal karşılanmış, bu dönemde dayak ve azarlama gibi metotlar gelenek haline gelmiştir. Kendisi de bu eğitim süreçlerinden geçen ve bu olumsuz durumlarla karşı karşıya kalan Augustinus, döneminin ceza yönelimli eğitim anlayışına bir eleştiri getirmiştir. Eğitimde dayak, ceza ve korkutma gibi yönelimleri eleştirmiş ve faydalı eğitimin daha neşeli bir ortamda, sevgiyle ve merak uyandıran bir tarzda yapılması gerektiğini belirtmiştir (Küken, 2001: 142-143). Bu yüzden orta çağın eğitim anlayışına eleştirel bir tavırla yaklaşmış, cezayı benimseyen eğitim karşısında sevgi ve hoşgörülle yapılan bir eğitim anlayışı olması gerektiğini savunmuştur.

Aydınlanma filozofları içerisinde yer alan Rousseau'ya göre insan doğası eğitim ve sosyal reformlar sayesinde şekillendirilebilir ve geliştirilebilir. İnsanın özünde iyi olduğunu ve insanın doğasında özgürlüğün olduğunu öne süren Rousseau, natüralizm akımının önemli temsilcilerindedir (Ocak ve Akkaş Baysal, 2019: 103). Natüralizm, gerçekliğin doğada olduğunu kabul eden, var olanların doğal dünyanın bir parçası olarak görüldüğü düşünce akımıdır (Güçlü, 2018: 111). Natüralist eğitim felsefesi, bireyin ilgi ve yeteneklerine uygun olarak doğal bir şekilde gelişebileceği bir terbiyeyi ve insanın durumunu iyileştirmek amacıyla doğal dünyaya ilişkin bilgiyi temele alan bir eğitimi hedefler (Cevizci, 2019: 89).

Düşünceleriyle 19. yüzyıl felsefesinde önemli etkiler yaratan Nietzsche, eğitimle kültür arasında sıkı bir bağ kurar ve bu ikisinin birbirinden ayrılmayacağını öne sürer. Ona göre eğitim olmadan kültür, kültür olmadan eğitim olmaz. Nietzsche insanı hayvandan ayıran şeyin kültür olduğunu, eğitimin amacının da insan varlığını tabiatın üstüne yükseltmek ve gerçek anlamda kültürlü insan yetiştirmek olduğunu ileri sürer

(Cevizci, 2019: 113-114). Nietzsche'nin eğitim anlayışının temelinde, insanın kültür sayesinde hayvandan ayrılarak insanlığa ulaşması vardır.

19. yüzyıl filozoflarından biri olan John Dewey'in de eğitim üzerine düşünceleri ve katkıları önemlidir. Dewey, zorlama olmaksızın çocuğun kendi kendisini eğitmesine imkân tanıyacak bir eğitim anlayışı önerir. O, çocuğun kişilik kazanmasında dış etmenlerden çok yaradılış şekline ve özel kişiliğine göre hareket edilmesi gerektiğini savunur. Dewey'e göre eğitim, karakter oluşturmak için vardır (Güçlü, 2018: 104). Dewey, öne sürdüğü eğitim görüşleriyle felsefe akımları içerisinde pragmatizm akımının, eğitim felsefesi akımları içerisinde de ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık akımlarının öncülerinden sayılır. Faydacılık olarak da bilinen pragmatizm, bilginin kaynağının deney ve deneyim olduğunu kabul ederek gerçeği pratik faydaya göre açıklar. Pragmatizmin eğitim anlayışında eğitim değişimi esas alan, esnek, yaşantı merkezli, öğretmenin rehberlik ettiği, öğrencinin aktif olduğu bir süreçtir (Sünney, 2018: 68-70).

İlerlemecilik eğitim akımı pragmatist felsefenin eğitime uygulandığıdır. Değişmeyi kendisine dayanak olarak alan ilerlemecilik geleneksel eğitimin katı disipline dayalı, öğrencinin değil öğretmenin merkezde olduğu eğitim anlayışına karşı çıkararak dış dünyaya ve değişmez gerçeklere uyumdan ziyade değişiklikleri ve çevrede olup bitenleri anlamının gerekliliğini savunur. Bu akımda eğitimin özü, bireyin deneyimlerinin sürekli yeniden yapılandırılmasıdır. Eğitimde öğrencinin aktif olması, eğitimin onun ilgilerine göre düzenlenmesi, öğretmeni rehber olarak görmesi, eğitimi hayatın kendisi olarak görmesi, öğretimde problem çözme becerilerine ağırlık verilmesi, demokratik öğrenme ortamının sağlanması, öğrencinin bütünsel gelişiminin ele alınması, yaparak yaşayarak öğrenme ve bireyselliğin ön plana çıkarılması ilerlemeciliğin temel ilkeleridir (Köse, 2019: 86-88).

Yeniden kurmacılık da ilerlemecilik gibi pragmatizme dayanan bir eğitim akımıdır. ABD'de ortaya çıkan büyük buhran ve onun getirdiği ekonomik sorunlar, sosyal sorunlar ve daha birçok unsur ilerlemeciliğin işlevsiz olarak algılanmasına sebep olmuş ve onun eksiklerinden hareketle ona tepki olarak yeniden kurmacılık anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu akım, ilerlemeciliğin devamı sayılabilecek bir niteliğe sahiptir. Yeniden kurmacılığa göre insanlık ya yok olup gideceği ya da yeni uygarlığın temellerini atacağı keskin bir yol ayrımındadır. Bu yüzden değişen koşullara uyum sağlamak, eski ve işlevini yitirmiş

değerlerin yerine yenilerinin inşa edilmesiyle olanaklı hale gelmiştir. Yaşam sürekli değişen bir yapıya sahip olduğu için eğitim hem dengeyi hem de değişimin sağlanması için bir araç konumundadır. Yeniden kurmacılık eğitim akımında okul toplumu değiştirmede ve yeniden kurmada bir araç olarak görülür; eğitimin amacı ise toplumsal gelişimi ve toplumun yeniden inşasını sağlamak olmalıdır. Öğrenmenin yaparak yaşayarak gerçekleştirilmesi gerektiği yeniden kurmacılık eğitim akımında, eğitim toplumun tamamına hitap edecek tüm kültürel öğeleri barındırmalı ve aynı zamanda günümüzün ve geleceğin sorunlarına çözümler üretebilmelidir (Şahin, 2020: 92-93-95).

Dönemlere göre ele alınan bu filozofların, düşünürlerin hepsinin kendine özgü eğitim anlayışları vardır. 20. yüzyılın önemli düşünürleri arasında sayılan Whitehead'ın eğitim anlayışı ise burada ortaya konulmaya çalışılacaktır. Whitehead, bazı çevrelerce realist bir eğitim anlayışına sahip gibi görülse de onu tek bir çerçevede, belirli bir kalıpta değerlendirmek mümkün değildir. O, eğitim sistemini bütüncül bir bakış açısıyla oluşturmuştur. Onun eğitim anlayışında, neredeyse tüm eğitim felsefesi akımlarının ve temel felsefi akımların izlerini görmek mümkündür. Bu yüzden Whitehead'ı eğitim felsefesi içerisinde sabit bir yerde konumlandırmak doğru olmaz. Ancak eğitim üzerine görüş ve düşüncelerinden yola çıkarak onun, eğitim felsefesi akımları içerisinde ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık akımlarına, eğitimde felsefi akımlar içerisinde de realizm akımına yakın olduğu söylenebilir.

Her toplumun insan yetiştirme, geliştirme fiziki ortamı ve kültürü kendine özgüdür. Teorik ve pratik anlamda bu geliştirme süreci farklılık gösterse de hepsinin temel amacı bireyi uygun verilerle yaşama hazırlama, zihinsel gelişimini doğru yönde sağlama, refah bir yaşam sürdürebilme ve en sonunda topluma, insanlığa faydalı olmasıdır. Bu yaşama hazırlık sürecinin en geniş kapsamlı adı da eğitimidir. Eğitim, salt teorik bilgileri vermekle nihayete ermez. İçerisinde teoriyi, pratiği, gerçek yaşamı, somut-soyut alanları, kültürü, geleneği ve daha birçok olguyu barındıran geniş bir kavramdır. Whitehead'ın eğitim felsefesinin açıklanabilmesi için öncelikle eğitimin ne olduğu ne anlama geldiği, amaç ve hedefleri ortaya konulmalıdır.

Eğitim, felsefe ile birlikte varlığını sürdürebilir, felsefe ise eğitim sayesinde gelişir ve ilerler. Felsefe ve eğitim arasında kesin bir ilişki vardır. Her şeyden önce felsefeden bağımsız bir eğitim; içeriksiz, sıkıcı ve anlam bunalımı içerisindedir. Bu nedenle insan

varlığını saran bilinçli bir eğitim, ancak felsefeyle birlikte mümkün olabilir (Cihan, 2021: 10-12). Eğitim felsefesi, eğitimi felsefi bir tutumla ele alan felsefe, hatta uygulamalı felsefe türü olarak tanımlanabilir. Eğitim felsefesi, eğitimin ne olduğunu tartışan, onu belirleyen faaliyetleri ve eğitim alanını meydana getiren kavramları çözümlmek için sorgulayan felsefe disiplini olarak anlaşılır (Cevizci, 2019: 11). Bu sorgulama, eğitim üstüne bildiğimiz ya da bildiğimizi sandığımız her şeyin bütünsel, radikal ve hayati bir sorgulamasıdır (Reboul, 1991: 7-8).

Eğitim felsefesinin konusunu, insanların hangi yönde ve neden eğitilmeleri, onlara nelerin öğretilmesi, nelerin öğretilmemesi, onların nasıl kontrol ve disipline edilmeleri gerektiği yani doğru, iyi bir insan ve iyi bir eğitim ideali ile ilgili sorular, soruşturmalar, yapılan değerlendirmeler, öneriler, verilen öğütler oluşturur (Aslan, 2014: 379). Bu anlamda eğitim felsefesi, eğitim politikalarına ve uygulamalarına yön veren varsayım, inanç, karar ve ölçütleri inceleyerek tutarlık ve anlam yönünden kontrol eder. Eğitim sistemlerinin temeline yerleştirilen insan anlayışlarını değerlendirir ve eğitimde kullanılacak yeni hipotezler ortaya çıkarmaya çalışır. İnsanın doğası, toplum, öğrenme gibi konulardaki felsefi ve eğitsel yaklaşımları birleştirerek bunlardan bir bütün çıkarmaya çalışır (Ergün, 2009: 5). Ancak eğitim felsefesi, çok çeşitli problemlerin ele alındığı bir felsefe konusu haline dönüştürülmemelidir. Eğitim felsefesinin temel konularından olan insanın doğru yönlendirilmesi, doğa ve mesleklerle ilişkileri, eğitimin amacı, eğitimin teori ve pratiği, bireysel ve sosyal eğitim eğitimin merkezinde bulunacak öğelerin felsefi bağlamda ele alınıp işlenmesi temellerine dayanmalıdır (Çoban, 2019: 12).

Eğitim felsefesi, eğitimle ilgili tüm kuram ve uygulamaları bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak değerlendiren ve yönlendiren bir disiplindir. Eğitim felsefesi eğitimi oluşturan tüm alt sistemleri, bu sistemler arasındaki ilişkileri ve ilişkiler arasındaki tutarlılığı değerlendirme konusunda yardımcı olur (Erden, 2011: 34). Felsefe eğitime, hedefleri oluşturmada, yeni hedefler katmada, oluşturulan ölçüt ve hedeflerin iç tutarlılığını değerlendirmede, temele alınan felsefeye göre eğitim sistemlerinin işlerliğini denetlemede, eğitimin ekonomik, toplumsal ve politik açıdan doğru ve tutarlı bir şekilde oluşturulup yürütülmesi konusunda önemli katkılar sağlar (Sönmez, 2009: 53-54). Eğitim felsefesinin nihai amacı eğitimin nasıl olması gerektiğiyle ilgilenmektir.

Whitehead'ın felsefe anlayışı içerisinde eğitimin ne olduğu ve neyi ifade ettiği çalışmanın amacını oluşturur. O eğitimi işlevselliği, yararlılığı, amacı, içeriği, oluşturulma şekli ve uygulama alanı gibi çeşitli ölçütlere göre değerlendirerek tanımlamalarda bulunmuştur. Çalışma içerisinde bu tanımlar yer yer ifade edilecektir. Ona göre eğitim sadece okul adı verilen dört duvar arasına, sınıflara, sıralara, kitaplara hapsedilmemiştir; eğitim hayattır, hayatın kendisidir.

II. A. N. WHITEHEAD'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

İngiliz mantıkçı, matematikçi ve filozof olarak bilinen Alfred North Whitehead, 15 Şubat 1861 tarihinde, İngiltere'nin Kent şehrinin Thanet Adası'ndaki Ramsgate kasabasında dünyaya gelmiştir (Whitehead, 2019a: 14). Onu anlamak, onun doğup büyüdüğü, fikirlerinin, düşüncelerinin geliştiği çevreyi ve insanlar arası ilişkilerini iyi anlamaya bağlıdır. Whitehead, içinde bulunduğu çevre, toplum ve dönemden oldukça etkilenmiş, bunu kendi otobiyografik notlarında da açıkça dile getirmiştir.

Whitehead aile üyelerinin hepsinin eğitim, din ve yerel yönetimle ilgili faaliyetlerde bulduklarını belirtir. Babası ve büyükbabası Ramsgate'te özel bir okulda müdürlük görevi yapmıştır. Ona göre büyükbabası çok daha dikkat çekici olsa da ikisi de en başarılı sert öğretmenlerdendir. Babası Anglikan Kilisesi'nin din adamlarından biriyken dini işlerden dolayı okulundan ayrılrsa da eğitime olan ilgisini hiç kaybetmemiştir (Whitehead, 2019a: 15). Babasının ve aile üyelerinin eğitime ilgisi, Whitehead'ın da eğitime ilgisinin olmasının doğal bir sebebi olarak değerlendirilebilir.

Daha küçük yaşlarda, içinde yaşadığı çevre ve etrafında bulunan insanların etkisiyle tarihe ve dine merak sarmıştır. Ailesinin ve çevresindekilerin etkisiyle İngiltere'nin tarihini izleyen Whitehead, bunun tarihe ve eğitime olan ilgisinin kaynaklarından biri olduğunu ifade eder (Whitehead, 2019a:16). Onu bütün olarak görebilmek için din, tarih ve sanatla ilgili görüşlerine de yer verilecektir.

10 yaşında Latinceyi, 12 yaşında da Yunancayı öğrenmiştir. (Türer, 2015: 267). İngiliz eğitiminde Latince ve Yunancanın önemli bir yeri vardır. Bu dillerin öğretilmesi, İngilizler ve İngiliz eğitim anlayışında felsefenin önemli olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Cambridge Üniversitesi'nde yetişen Whitehead, yine buraya öğretim görevlisi olmuş ve görevini 1910 yılına kadar sürdürmüştür (Ongun, 1976: 484). Yaklaşık sekiz yıl boyunca (1898-1906) Cambridge'den üç mil uzakta yaşamış, birçok eserini burada yazmış ve çeşitli kongrelere katılmıştır (Whitehead, 2019a: 21).

Whitehead Cambridge'de kendisinin sadece soyut ve uygulamalı matematikle ilgili dersleri olduğunu aktarır. Ona göre dersler eğitimin sadece bir tarafıdır. Derslerden eksik kalan kısımları sonradan öğrencilerle, arkadaşlarıyla ve personelle yapılan sohbetlerle ve tartışmalarla tamamlamaya çalıştıklarını belirtir. Bu sohbet ve tartışmalar başta politika, din, felsefe, edebiyat olmak üzere her şeyle ilgilidir. Bu deneyim, onun çok miktarda çeşitli okumalarına sebep olmuş ve çeşitli görüşler kazandırarak gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Whitehead'e göre Cambridge eğitimi, matematiğe ve arkadaşlar arasında özgür tartışmaya yaptığı vurgusuyla Platon'un onayını alacak bir eğitimidir (Whitehead, 2019a: 19-20).

1890'da Evelyn Willoughby Wade ile evlenen Whitehead, eşinin dünyaya bakışı üzerindeki etkisinin, felsefi veriminde başlıca etmen olarak bahsedilecek kadar önemli olduğunu belirtir. Eşinin yaşam tarzı Whitehead'e güzelliğin, ahlakın ve estetiğin varlığın amacı olduğunu öğretmiş; nezaket, sevgi ve sanatsal doyumun ise bu amaca ulaşma biçimleri arasında olduğunu göstermiştir. Ona göre mantık ve bilim, ilgili biçimlerin ifşasıdır ve ayrıca ilgisizliklerden kurtulmayı sağlar. O, yaşamın temel değerlerini en iyi ifade eden olarak büyük sanat ve edebiyat dönemlerine dikkat çeker (Whitehead, 2019a: 20).

1911 yılında ailesiyle birlikte Londra'ya taşınan Whitehead, 1924'e kadar olan akademik yıllarda Londra College Üniversitesi'nde profesörlük, dekanlık, akademik konsey başkanlığı ve senato üyeliği gibi çeşitli görevleri yerine getirmiştir. İçinde bulunduğu konum ve aldığı görevler gereği eğitim hakkında ve eğitimin çeşitli sorunları hakkında farklı görüşler geliştirmiştir. On dört yıl boyunca devam eden Londra sorunlarıyla ilgili bu deneyim, onun modern endüstriyel bir medeniyetteki yükseköğretim sorunu hakkındaki görüşlerini değiştirmiştir. Whitehead'e göre Londra Üniversitesi, modern hayatın yeni sorunlarıyla tanışmak amacıyla farklı türlerdeki çeşitli kurumların bir birliğidir (Whitehead, 2019a: 23-24-25).

Whitehead'ın Londra'da yaşadığı zaman dilimindeki etkinliklerinin tamamı eğitimle ilgili olmuş, felsefi yazıları Amerika'da başlamıştır. 1924 yılında, 63 yaşındayken Harvard Üniversitesi'nden felsefe bölümüne katılmak için bir davet onuru alan Whitehead, 1936-1937 akademik yılının sonunda emeritus profesör¹ olmuştur (Whitehead, 2019a: 26).

1930'lu yıllarda Amerika'daki üniversiteler eğitim programlarını daha da güçlendirmek için Avrupa'dan seçkin felsefecileri davet etmiştir. Harvard Üniversitesi konferanslar vermesi için Bertrand Russell'ı davet etmiş; Russell'ın tavsiyeleriyle Cambridge Üniversitesi de Whitehead'ı davet etmiştir (Cevizci, 2003: 302-318). 63 yaşında Amerika'ya gelen Whitehead, ömrünün son 23 senesini burada geçirmiştir. Amerika'ya gelmeden önce çalışmaları daha çok mantık ve matematik üzerine iken felsefeye uğraşısı Amerika'ya geldikten sonra yoğunlaşmıştır (Türer, 2003a: 118).

30 Aralık 1947 tarihinde, ABD'de huzur içinde hayata gözlerini yuman Whitehead, tamamlayamadığı birçok çalışmasını geride bırakmıştır. Eşi Evelyn, Whitehead'ın açık istekleri doğrultusunda onun yarım kalan bütün eserlerini yakmıştır. Bu durum Whitehead araştırmacıları ve felsefe tarihi açısından üzücü bir durum olmuştur. Ancak Whitehead, düşüncelerinin değerlendirilmesinin sadece tamamlanmış, yayınlanmış çalışmalarına dayanması gerektiğine inanıyordu (Herstein, 2007: 6).

1861-1947 yılları arasında geçen 86 yıllık ömrüne birçok eser sığdırmıştır. Whitehead'ın hayatı yaptığı çalışmalar, verdiği eserler ve çalıştığı yerler bakımından 3 döneme ayrılabilir. Bu dönemler Cambridge dönemi ya da matematik dönemi, Londra dönemi ya da doğa felsefesi dönemi ve Harvard dönemi ya da metafizik dönemi şeklinde sıralanabilir (Whitehead, 1994: 7).

Principia Mathematica isimli eseri, Cambridge dönemi ya da matematik dönemi eserlerindedir. 1910-1913 yılları arasında ortaya konan bu eser, Russell ile birlikte yazılmış, 3 ciltlik bir çalışmadır. Bu eser matematik ve sembolik mantığı yeniden temellendirir ve mükemmelleştirir (Hübscher, 1963: 95). Eserin amacı tüm aritmetiği mutlak mantıksal ilkelere çıkarmaktır. Whitehead'in projedeki rolü, Russell ile birlikte ilk üç cilde ait geniş kapsamlı ayrıntılar üzerinde çalışmaktan ziyade, geometrinin

¹ “Çeşitli nedenlerle emekli olan, ancak akademik çalışmalarını sürdüren kişilere verilen onursal profesör anlamında bir unvandır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Profes%C3%B6r>).”

mantıksal temelleri olacak olan dördüncü cildin başlıca yazarı olmağı ama daha önce planlanan hacimden dolayı dördüncü cilt hiç ortaya çıkmamıştır (Herstein, 2007: 8). Bu eserin henüz Türkçeye çevirisi mevcut değildir.

Whitehead Londra dönemi ya da doğa felsefesi dönemi eserlerinden *Doğa Kavramı (The Concept of Nature)* eserini 1920 yılında kaleme almıştır. O, bu eserinde düşüncelerini şöyle ifade eder: “Bir şey, nerede ve ne vakit görüldüyse oradadır, başka hiçbir yerde bulunamaz... Bir şeyin var oluşu ya da olmayışı, başka bir şeyin değişikliğine neden olursa, o şey var olur. Böyle olmasaydı, algı (idrak) olanaksız olurdu.” (Ongun, 1976: 485).

Whitehead’ın doğa ve bilim felsefesiyle ilgili çalışmalarında uğraştığı sorunlar, modern bilimin varsayımlarının eksiksiz bir şekilde yeniden değerlendirilmesini gerektiriyordu. Whitehead, bu amaçla *Bilim ve Modern Dünya (Science and The Modern World)* adlı kitabını 1925 yılında kaleme almıştır. Onun dikkatini en çok çeken şey eleştirel temalar olsa da bu çalışmada hem kritik hem de yapıcı bir yön vardır (Herstein, 2007: 12).

Dinin Oluşumu (Religion in the Making) isimli eseri 1926 yılında kaleme almıştır. Bu eserinde var olanların birbirlerinin aynı olmadığını; bunların ayrı birlikleri olduğunu savunmuştur. Whitehead, son zamanlarında, gerçek bilginin yolunu dinsel deneylerde aramıştır (Ongun, 1976: 487).

Sembolizm Anlamı ve Etkisi (Symbolism, its Meaning and Eject) isimli eseri 1928 yılında ortaya çıkaran Whitehead, nedensellik konusunda Hume’un çağrışımıcılığına olayları birbirinden ayırdığı için itiraz eder ve dış alemle bağdaşma duygusunu inceler. Bu problemi bu eserinde açıklamıştır (Ongun, 1976: 486).

Whitehead’ın 1929 yılında kaleme aldığı *Süreç ve Gerçeklik (Process and Reality)* isimli eseri kitaplarının en değerlisidir. Ona göre, zaman bir sürekliliktir; bir süredir. Sürekliliğin süreksiz parçalar halindeki devamına zamanlaşma denilir. Tüm yaratıkların atomik olduğunu kabul eden Whitehead, zaman ve uzayı parçalanmayan, fakat birbirine nüfuz eden atomlar gibi kabul eder. O, atomcu görüşünü, bu eserinde açıklamıştır. Whitehead, zaman ve uzayı, klasik görüşlerin tersine, nesnelere ve olayların zarfı saymaz. Bunların hepsi, yani zaman, uzay, nesne ve olgu bir bütündür; daha açık bir ifadeyle, genişleme ve bütünlülük süreden ayrı değildir (Ongun, 1976: 486).

Çalışmanın en temel kaynağı sayılabilecek *Eğitimin Amaçları (The Aims of Education)* isimli eseri Whitehead, 1929 yılında kaleme almıştır. Eser Harvard dönemi ya da metafizik dönemine ait eserleri arasındadır ve Whitehead'ın eğitimle ilgili yazı ve konferanslarını bir araya getirme çabasının bir ürünüdür. Bu eserin en temel konusu olan eğitimi, bireyin gelişim dönemlerinden üniversite eğitimine kadar tüm boyutlarıyla ele almıştır. Kitabın tümü Whitehead'e göre ölü bilgiye, başka bir deyişle atıl fikirlere karşı bir protestodur (Whitehead, 2020: 12).

Whitehead *Aklın İşlevi (The Function of Reason)* isimli eserini 1929 yılında kaleme almıştır. Bu eserinde, düzenliliğe estetik bir değer verir. Ahlaksal bir harekette, düzenliliği, zorunlu olmanın değil, tatmin olmanın bir ürünü sayar. Bu görüşü, dinsel anlayışlarda da önemli bir adım sayacak kadar doğru bulur (Ongun, 1974: 485). Aklın işlevi konusunu ayrıntısıyla incelediği bu eserinde Whitehead'ın otobiyografik notları da mevcuttur.

1933 yılında kaleme aldığı *Düşüncelerin Serüvenleri (Adventures of Ideas)* isimli eserinde metafiziğin en kesin ve karanlık konularını aydınlatmıştır (Ongun, 1976: 487).

Bu eserlerin haricinde 1934 yılında yazdığı *Doğa ve Yaşam (Nature and Life)*, 1938 yılında yazdığı *Düşünme Biçimleri (The Modes of Thought)* gibi daha birçok eseri mevcuttur (Whitehead, 1994: 9).

Eserlerinden de anlaşıldığı üzere Whitehead, çok yönlü bir filozoftur ve eğitim üzerine de önemli düşünceler ortaya koymuştur. Bu çalışmada onun önemli eserlerinden biri olan ve Türkçeye *Eğitimin Amaçları* şeklinde tercüme edilen *The Aims of Education* isimli eser temel kaynak olacaktır. Whitehead, Harvard Üniversitesi'nde Ocak 1929'da bu kitabın genel konusunun, entelektüel boyutuyla eğitim olduğunu belirtmiştir. Bu kitapta temel bir fikir eserin çeşitli bölümlerinde geçmekte ve birçok açıdan gösterilmektedir. Bu, kısaca şöyle belirtilebilir: “Öğrenciler canlıdır ve eğitimin amacı, onların kişisel gelişimlerini teşvik etmek ve onlara rehberlik etmektir. Öğretmenler de yaşayan düşüncelerle canlı olmalıdırlar. Kitabın tümü ölü bilgiye, başka bir deyişle atıl fikirlere karşı bir protestodur. Bölümlerin çoğu, eğitim kurullarının ve bilimsel toplulukların çeşitli konferanslarında yapılmış konuşmalardır.” (Whitehead, 2020: 12).

Eğitimin Amaçları isimli eser Whitehead'ın eğitimle ilgili yazı ve konferanslarının bir ürünüdür. Whitehead'ın bu eserinde derlenen ve eğitime, özellikle liberal eğitim

geleneğine, reform önerileri getirdiği konuşmalarının veya makalelerinin okunaklı ve anlamına sadık bir çevirisi hazırlanmıştır (Ünder ve Çelik, 2020: 11).

BİRİNCİ BÖLÜM

A. N. WHITEHEAD'IN FELSEFESİ

1.1. VARLIK ANLAYIŞI

Whitehead'ın eğitim felsefesini ortaya koyabilmek için öncelikle onu bütüncül görmek gerekir. Bütüncül görebilmek için onun varlık, bilgi, din, tarih, sanat üzerine görüşlerine eğitim anlayışıyla ilişkileri içerisinde yer verilecektir.

Whitehead'ın ortaya koyduğu felsefe, en genel anlamıyla süreç felsefesidir. Süreç felsefesi, edimsel olanın töz değil süreç olduğu fikrini net bir şekilde vurgulamayı hedefler. Sürecin oluş, gelişme, bozulma eksenli edimsel yapısı, sabit bir evren tasarımı dışarıda bırakır. Herakleitos'tan bu yana oluş problemi etrafında tartışılan varlık ve var olanlar ilişkisiyle ilgili geniş çaplı sorunları Whitehead, süreç felsefesi başlığı altında yeniden ele almıştır. Bu yönüyle konuya getirdiği yeniliklerle Whitehead'ın felsefesi, klasik felsefe tarihi problemlerinin birçoğunu devralır (Tezcan, 2020: 224).

Süreç felsefesinin temele aldığı süreç kavramı, modern felsefede ortaya çıkmış ya da yakın zamanda kullanılmaya başlanan bir kavram değildir. Zira geçmiş dönemlerde de Doğu ve Batı medeniyetleri içerisinde çokça üzerinde durulan ve tartışılan bir problem olma özelliği göstermiştir. Batı düşüncesini de etkisi altına alan varlık ve oluş arasındaki gerilimi Hartshorne'a göre, 20. yüzyılda Batı'da gören ilk kişi Whitehead olmuştur (Albayrak, 2007: 222-223).

Whitehead'ın en önemli temsilcilerinden biri sayıldığı süreç felsefesi, gerçekliği değişme ve dinamizmle özdeşleştirir ve süreç ya da oluşun statik varlıktan daha temel olduğunu öne sürer (Cevizci, 2014: 407). Süreç felsefesi, değişmenin, hareketin ve oluşun daha temel olduğunu, varlıkların sabit yapılardan değil olaylardan ve süreçlerden meydana geldiğini savunan metafizik bir pozisyondur (Onur, 2013: 4). Süreç kavramı, durağan gerçekliğin karşısında bütün gerçekliğin süreçte olduğunu kabul eder (Albayrak, 2007: 223).

Süreç felsefesinin temelinde her şeyin sürece tabi olduğu anlayışı vardır. Süreç felsefesinin yapıtaşlarını, aralarında yaklaşık yirmi beş asır olmasına rağmen, Herakleitos'ta Logos, Whitehead'de ise ezeli ve ebedi objeler, dolayısıyla Tanrı oluşturur

(Aydoğdu, 2018: 217-219). Herakleitos'un ana ilkesi olan Logos, evrensel akıldır (Çüçen, Zafer ve Esenyel, 2009: 51). O, her şeyin, bütün varlıkların sürekli bir değişme ve oluşma süreci içinde olduğunu belirtir. Ona göre olgu ve olaylar dünyası durmadan akan bir ırmak gibidir (Aydın, 1986: 31). Herakleitos *Fragmanlar* isimli eserinde “*Güneş her gün yenidir*” ve “*Aynı ırmağa iki kez girilmez.*” (Herakleitos, 2005: 41-217) sözleriyle değişimin ve oluşumun sürekli olduğunu, her şeyin sürekli olarak değiştüğünü ve yenilendiğini vurgulamıştır.

Felsefesinin temeline süreç kavramını yerleştiren Whitehead'e göre “*süreç, deneyimleyen öznenin bizzat kendisinden başka bir şey değildir. Deneyimleyen özne, bilfiil dünyaya karşı duygusal reaksiyonun bir durumunu temsil eder. Ona göre bilim, dini deneyimleri kendi algıları arasında bulur; din ise tikel duygusal reaksiyonlarla birleştirilmiş olan kavramsal deneyimler arasında bilimsel kavramları bulur*” (Whitehead, 2021: 58-59). Whitehead'in süreç felsefesi, klasik metafiziğin cevherlerini ve şeylerini değil, oluşum sürecine katılan bilfiil şeyleri, durumları veya olayları temel alır (Aydın, 1986: 37).

Ona göre evrende statik hareketin geçerli olduğu bir işleyiş yoktur; evren sürekli bir oluş veya akış içindedir. Bu akışta her şey var olmak için diğer var olanlara ihtiyaç ve gereksinim duyar. Evrendeki oluşun sürekliliğini sağlayan temel ilkeler de yararcılık ve sürekliliktir (Çüçen vd., 2009: 51-52). Varlıkta temel olan şey hareket, oluş, akışkanlık yani süreçtir. O, bu düşüncesiyle, klasik felsefedeki töz ve durağanlık fikirlerinin karşısındadır. O, aktüel kavramına vurgu yaparak hep süreç halinde olmayı, bir aktüel varlıktan diğerine geçmeyi ifade eder. Aktüel varlıklar gerçek anlamda bireylerdir. Dünya, aktüel varlıkların yani varlık alanına çıkıp hemen yok olan bireylerin bir toplamından ibarettir (Bircan, 2010: 106).

Varlığın oluş olduğunu ileri süren Whitehead gelişim, dinamizm, organizm ve Tanrı kavramlarından hareket ederek sınırsız evren düşüncesine ulaşır. Hegel ve Bergson ile birlikte ikinci grup oluş filozofları içerisinde yer alan ve birçok düşünürden etkilenen Whitehead, felsefesini süreç merkezli olarak ortaya koymuştur. Başta metafizik, kozmoloji, epistemoloji, doğa, fizik ve din olmak üzere her soruna süreç açısından bakmış ve hepsini oluş fikri temelinde değerlendirmiştir (Aydoğdu, 2018: 225). Eğitim konusuna da süreç açısından bakmış ve eğitim görüşlerini süreç eksenli ortaya koymuştur.

Whitehead 20. yüzyıl düşüncesinin oluşmasına derin katkılarda bulunan bir filozof olarak, metafizik ile kozmolojiyi birleştirmeye çalışan verimli bir felsefe oluşturmuştur. Pek çok düşünür, Whitehead'ın felsefi sistemini geçen yüzyılda üretilmiş en elverişli metafizik teori olarak değerlendirir. Whitehead, felsefesinde ontolojik açıdan sabitlik ile değişimi; epistemolojik açıdan rasyonalizm ile empirizmin görüşlerini kendine has bir deneyimcilikte tutarlı bir şekilde bağdaştırmaya çalışmıştır. Bu bağdaştırmada sürekli bir oluş ve değişme içinde olan evren, moral sezgiler ve hayata hakkını verecek spekülative bir felsefe ışığında anlaşılmıştır. Türer'e göre, "*Whitehead'in ortaya koymuş olduğu görüşler süreç felsefesini karakterize etmiştir.*" (Türer, 2015: 268, 269).

1.2. BİLGİ ANLAYIŞI

Whitehead'ın felsefesinin ve eğitim anlayışının temelinde bilgi vardır. Bilgi, var olanın tanınmasıdır. Var olanların bilgisine çeşitli yollardan ulaşıldığı için bilim, felsefe, sanat, teknik, etik, din vb. farklı bilgi türleri ortaya çıkmıştır. Aslında biz bu farklı bilgilerle yaşamımızı sürdürdüğümüz için bilgi, bir bakıma insanın varlık şartı haline gelmiştir. Tüm eylemlerimizin, düşüncelerimizin ve yaratılarımızın temelinde bilgi yer almaktadır. Var olanların içine etki ettikçe bilgilerimiz de artmakta ve genişlemektedir (Büyükdüvenci, 2019: 74). Bilginin geliştirilmesi ve aktarılması eğitimin temel hedeflerindedir. Bilgi, entelektüel mirasın tüm varlığını ifade eder ve eğitim de bunu gelecek kuşaklara aktarmanın en önemli aracıdır (Scheffler, 2019: 45).

Whitehead'e göre bilgi, duyu verileri hakkında düşünmek değil, duyu verileri sayesinde gözlemlenen varlıklar arasında ilişki kurmaktır. Whitehead, dünyadaki varlıkların gerçekliği konusunda idealizmin karşısındadır. Onun deneyimcilikten ayrıldığı nokta, varlıkların bir bilgi nesnesi olarak algıya, hayal gücüne ve akla konu oluşunu ilişkileriyle açıklamasıdır (Ceran, 2010: 115).

Whitehead bilgiyi, tecrübe edilen nesnelerin ayrıştırılması olarak tanımlar. Bu bilinçli ayrıştırma, öznenin nesneyle etkileşiminin sübjektif formundaki ilave faktördür. Bu etkileşim, Kâinat'ın yegâne gerçekliğini teşkil eden tekil şeylerin oluşturduğu bir şeydir. Bu tekil şeyler, kendi başına deneyim olayları ve fiilî gerçekliklerdir (Whitehead, 2011a: 201). Bir filozof olarak Popper ise bilgiyi kesin olanı değil, doğru olanı aramak şeklinde açıklar. Ona göre burada kesinlik ve doğruluk arasında keskin bir ayırım yapmak

gerekir. Hata yapmaya müsait bir varlık olarak insanoğlunun bilgisi yanlış olabilir; bu nedenle de bilgi kesin olanın değil, doğru olanın arayışıdır (Popper, 2005b: 14).

Bilgi kavramı hem eğitimin hem de felsefenin ham maddesi konumundadır. Whitehead'e göre bilgiyi sadece taşıyan insan, Tanrı'nın yeryüzü üzerindeki en yararsız insanıdır. İnsan yetiştirirken veya eğitirken amaçlamamız gereken şey hem kültüre hem de belirli bir alanda uzman bilgisine sahip olan insanlardır. *“Eğitimcinin uzmanlık bilgisi öğrenciye, hayata başlayacağı zemini verecek, kültür de onları felsefe kadar derine indirecek ve sanat kadar yükseğe çıkaracaktır.”* (Whitehead, 2020: 15). Eğitim, sürekli ve aktif olarak işleyen bir süreçtir. Bilgi ve bilginin aktarımı da bu sürecin önemli yapıtaşları arasındadır. Eğitimde bilgi kullanılabilir, yenilenebilir ve kendisinden yararlanılabilir bir şey olmalıdır.

Whitehead için eğitim bilgiden yararlanma sanatının edinilmesidir ve bu, aktarılması çok güç bir sanattır. Bilgiden yararlanmak eğitimin temelinde vardır. Ama bunun zor bir süreç olması doğaldır. Zira bilgi basit bir olgu değildir; onu kullanmak, aktarmak, ondan fayda sağlamak da eğitimin işidir ve bu kolay olmayacaktır. Whitehead eğitimde zorluğun doğal olduğunu ve kolay olanın iyi sonuçlar doğurmayacağını açıkça ifade etmiştir. Başka alanlarda olduğu gibi, eğitimde de kolay ve rahat yolun bizi istenmeyen bir yere götüreceğini belirtir (Whitehead, 2020: 19). Whitehead'ın eğitim anlayışında eğitimin temelinde bilgi yer alır ve o eğitimi bilgiyi kullanmada, yararlı ve işlevsel hale getirmede bir araç olarak görür. Bunların yanında, bilginin insan zihninde doğuştan var olmayıp akıl ve duyular aracılığıyla edinildiğini savunur. Whitehead'ın bu görüşleriyle ve çalışmanın giriş kısmında belirtilen realizmin özelliklerini benimsemesiyle eğitim felsefesi akımlarından realizme yakın bir noktada olduğunu söylemek mümkündür.

Whitehead, bilginin edinilmesi konusunda deneyci bir çizgide görüş belirtir. Ona göre insan dünyaya mevcut bilgileriyle gelmez; dünyaya geldikten sonra zihnini doldurmaya başlar. Böylece bilgi de deney ve gözlemin zihne ortaklaşa ham madde sağladığı ve işlenen bu ham maddenin zihinden bilgi olarak ortaya çıktığı bir olgudur. Bilgi göz ardı edilecek, önemsiz bir olgu değildir. Zira felsefecilerin aradığı şey bilgidir. Bütün bilgiler, doğrudan sezgi gözleminden doğar ve soruşturulur. Whitehead, bu genel formda ifade edildiği şekliyle deneyselciğin bu önermesini kabul eder (Whitehead,

2011a: 201). Dış dünyanın bilgisinin deneyim ve duyular yoluyla kavranabileceğini savunan Whitehead'ın bilgi konusunda da realist bir görüşe yakın olduğu söylenebilir. Çünkü realizmin bilgi anlayışına, dış dünyanın bilgisinin duyular ve akıl aracılığıyla bilinebileceği anlayışı hakimdir (Başerer, 2018: 39).

Bilginin insan zihninde doğuştan var olmadığı konusunda Whitehead'ın Kantçı bir geleneğin takipçisi olduğu söylenebilir. Kant, tüm bilgilerin deneyim ile başladığını ama bundan bilginin tümünün deneyimden doğduğu sonucunun çıkarılamayacağını da belirtmektedir (Özçelik, 2010: 80). Kant, deneyden bağımsız olan düşünceleri *a priori* olarak değerlendirir. *A priori* bilgi, deneyden ve herhangi bir dış istemeden hiçbir şey almaksızın, bir yasa olarak, koşulsuz bir biçimde meydana gelen bilgidir. Buna karşılık *a posteriori* bilgi ise deney yoluyla ve herhangi bir dış istemenin meydana getirdiği bilgidir (Kant, 1999: 36). Öte yandan sentetik *a priori* bilgi, Kant'ta özel bir önem kazanan ve dış dünyaya ya da dış dünyadaki bir şeye ilişkin deneyimden önce olan, deneyimi olanaklı kılıp tecrübeye bir yapı kazandıran, tüm mümkün deneyimlerin kendisine göre yapılandığı bilgi türüdür. Sentetik *a priori* bilgi, bize yeni bir bilgi veren bir önermenin doğru olduğu, deneyimden bağımsız olarak bilinir (Cevizci, 2005: 1483).

Bilginin insan zihninde doğuştan var olmadığı görüşünde Whitehead, İngiliz filozof John Locke ile birleşir. Locke burada “tabula rasa”, Türkçe karşılığı “boş levha” olan önermesini ileri sürer. Ona göre, insan zihni doğuştan boş bir levha gibidir (Cihan, 2010: 173). Locke'a göre zihinde doğuştan ilkeler yoktur. Bir bilgiyi nasıl edindiğimizin gösterilmesi, onun doğuştan olmadığını kanıtlamaya yeter. Ona göre insan zihnindeki bütün bilgilerin tümünün temelinde deney vardır ve tüm gereçlerin hepsi de oradan türetilmiştir (Locke, 1992: 61-85). İnsan bu boş levhayı yani zihnini yapıp etmeleri, deneyim ve tecrübeleri, yaşantıları aracılığıyla doldurur.

Whitehead'e göre bilgelik, dengeli bir gelişimin ürünüdür. Eğitimin amacı bireyselliğin bu dengeli gelişimini güvence altına almalıdır. Geleneksel eğitim yöntemlerinde entelektüel analizle ve formüle edilmiş bilginin hünerleriyle fazlaca meşgul olunmasını eleştiren Whitehead, yakın gelecekte en faydalı keşiflerin, entelektüel uzmanlaşmaya zarar vermeksizin bu amacı ilerletmekle meşgul olacağını belirtir (Whitehead, 2018a: 255). Russell'e göre ise bilgelikle birleşmeyen kudret tehlikelidir ve insanlık için gerekli olan şey de bilgeliktir. Bilgelikle birleştiğinde bilim tüm insanlığa

büyük ölçüde refah ve mutluluk getirebilir; tek başına ise yalnız yıkıntıya yol açar (Yıldırım, 1979: 255).

Bilgi sahibi olmak, fikir sahibi olmanın ön koşuludur. Fikirler konusu Whitehead'ın hem felsefe anlayışının hem eğitim anlayışının temelini oluşturur. Fikir, “*dış evrenin kişinin zihnine yansımaları, düşünme yetisi*” (Bakırcıoğlu, 2012: 439) dir. Fikirlerin insan üzerinde etkisi var olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Fikirler duygularımızı, düşüncelerimizi, yapıp etmelerimizi şekillendirir, dönüştürür ve değiştirir. Bu anlamda insanı insan olarak inşa eden fikirlerdir (Çelik, 2011: 188). İnsan doğumundan ölümüne dek sosyal, bireysel ve toplumsal anlamda fikirler çerçevesinde yaşamını sürdürür. Medeniyetin, ilerlemenin, toplumsallaşmanın temeli fikirlerdir.

Whitehead'de öğrenilmesi gereken önemli şeyler fikirlerdir. Bu anlamda Platon'u andıran bir düşünce çizgisine girdiğini söyleyebiliriz. Ancak hangi fikirlerin öğrenileceği konusunda Platon'dan ayrıldığı görülecektir. Ona göre eğitim yaşayan, faydalı ve varlığın birleşmesine yardım eden fikirlerle ilgilenmelidir. Whitehead, geçmişte olduğu gibi basit, işe yaramayan, geçerliliğini yitirmiş fikirlerin dışta bırakılması gerektiğini belirtir (Bayraklı, 1995: 121).

Bir çocuğa düşünce etkinliği konusunda beceri kazandırırken, her şeyin ötesinde Whitehead'ın atıl fikirler dediği şeylerden uzak durulmalıdır. Atıl fikirler yararlanılmaksızın, test edilmeksizin veya taze kombinasyonlarda kullanılmaksızın zihne sadece doldurulmuş fikirlerdir. Fikirlerin sürekli olarak yenilenmesi, değişmesi konusunda da eğitime büyük iş düşmektedir. (Whitehead, 2020: 15). Onun için eğitimin bir amacı da özellikle fikirler konusunda güncelliği ve tazeliği sağlamaktır.

Whitehead'e göre eğitim tarihinde en çarpıcı olay, bir devirde deha mayasıyla kaynayan eğitim öğretim ekollerinin bir sonraki kuşakta atıl fikirlerle aşırı yüklendikleri için sadece bilgiçlik ve basmakalıp bir tavır sergilemesidir. Onun için böyle bir eğitim, sadece yararsız olmakla kalmaz, aynı zamanda zararlıdır da: “*Corruptio optimi; pessima: En iyinin bozulması, hepsinin en kötüsüdür.*” (Whitehead, 2020: 16).

Atıl fikirler mikrobu, ender rastlanan entelektüel dönemler dışında, geçmişteki eğitime sağlam bir şekilde yayılmıştır. Whitehead, dünyanın birçok yerini görmüş eğitimsiz zeki kadınların orta yaşlarda toplumun en kültürlü kısmını oluşturmalarının sebebinin de bu olduğunu belirtir. Çünkü onlar eğitimsiz oldukları için atıl fikirlerin

yükünden kurtulmuşlardır. İnsanlığı yüceliğe doğru harekete geçiren her entelektüel, düşünsel, fikrî devrim atıl fikirlere karşı tutkulu bir protesto olmuştur (Whitehead,2020: 16). Çünkü insanlığın, medeniyetlerin, toplumların ilerlemesinin önündeki en büyük engel atıl fikirler olmuştur.

Atıl fikirlerin ulusların ve medeniyetlerin geleceği için bu denli önemli olduğunu belirten Whitehead, böyle bir problemin nasıl çözüleceği üzerinde de durmuştur. O, eğitim sistemlerinde bu zihinsel çürümeye karşı nasıl önlem alınabileceği ile ilgili eğitimde iki buyruk ileri sürer: *“Aşırı derecede çok konu öğretme ve öğrettiğin şeyi tam öğret. Çok sayıda konunun küçük parçalarını öğretmenin sonucunda ortaya çıkan şey, herhangi bir hayat kıvılcımı ile ışıklandırılmamış ve birbiriyle bağlantısız fikirlerin pasif bir biçimde alınmasıdır”* (Whitehead, 2020: 16). Whitehead değişimin, yenilenmenin, güncelliğin toplumların ve eğitimin ilerlemesinin en temel şartı olduğunu, toplumsal değişme, gelişme ve ilerlemenin eğitimle mümkün olduğunu, eğitimin amacının eskiden, geçerliliğini yitirmiş fikirlerin terk edilip toplumu yeniden düzenlemek ve değiştirmek olduğunu düşünür. Çalışmanın giriş kısmında ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık eğitim felsefesi akımlarının belirtilen özelliklerini de benimseyen Whitehead’ın eğitim felsefesinin bu yönüyle ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık eğitim felsefesi akımlarına yakın olduğu söylenebilir.

Whitehead’e göre çocuğun eğitimi içerisine yerleştirilmiş olan temel fikirler, az ve öz olmalı ve bu fikirler mümkün olan her kombinasyona sokulabilmelidir. Çocuk, o fikirleri özümsemeli ve kendi gerçek yaşamının koşullarında onların yakın çevresindeki uygulamalarını kavramalıdır. Whitehead bilgiçlerin yararlı olan eğitimi küçümsemelerine karşı çıkarak eğitimin bir beze sarılıp saklanacak bir yetenek olmadığını, yarar sağlaması gerektiğini savunur. Bu yüzden eğitimde öğrencinin zihni çöp haline getirilmemeli, öğretilen şeylerin bir sınırı olmalıdır (Whitehead, 2020: 16). Eğitim boş bir duvarı rastgele karalamak ya da bir kâğıda rastgele bir şeyler yazmak değildir; en başından en sonuna kadar iyi bir plan, program ve içerikle sürdürülmesi ve çocuğun yaşamına yarar sağlaması gereken ciddi bir iştir. Eğitimin yarar sağlaması için de öğretilmesi hedeflenen konular özenle seçilmeli, seçilen konular belli bir düzenle öğretilmelidir.

Atıl fikirlerden kurtulmanın bir diğer yolu, öğretilen şeyi tam öğretmektir. Eğitim her bakımdan tam ve eksiksiz olmalıdır. Öğretilmesi hedeflenen konu ile ilgili çocuğun

zihninde en ufak bir eksiklik bırakılmamalıdır. Bunun gerçekleşmesi çocuğun da aktif olduğu, deneyimlediği ve bizzat yaşadığı bir eğitim ile mümkündür. Çocuk, eğitimin en başından itibaren keşfetme keyfini deneyimlemelidir. Bu keşfin temeli, genel fikirlerin yaşam boyunca devam eden olayların akışını anlamayı sağlamasıdır (Whitehead, 2020: 16).

Whitehead'ın atıl fikirlerle ilgili olan düşünceleri sadece eğitimle kalmayıp medeniyet anlayışına da yansımıştır. Atıl fikirler konusunu eğitim temelinde oluşturmuş, bu düşüncesini tüm insanlığın gelişiminin temelinde de yaymıştır. Whitehead'ın medeniyet anlayışı, toplumların bir parçası olarak insanın dahi bu sürece katılmasıyla gerçekleşir. Sonuç olarak medeniyet dediğimiz yapı, süreçle beraber gerçekleşiyor olmalıdır (Mominov, 2013: 41). Fikirler, medeniyet tecrübesinde etkin bir rol oynaması dolayısıyla Whitehead'ın medeniyet görüşünde de merkezi bir öneme sahiptir. Ona göre fikirler, ilerleme çağları boyunca devam eden bir mücadelenin, felsefe ve ilim arasındaki karşılıklı etkileşimin tarihsel serüvenidir. Medeniyet, kişi ve toplum arasındaki ilişkide toplumun medenileşen aşamalarını betimleyen fikirleri gerçekleştiren bir evren kavramını araştırma imkânı sunar (Çelik, 2011: 188-189). Fikirler, medeniyetlerin ilerlemesinin önünde bir engel teşkil etmemeli, bunun için de atıl fikirlere dönüşmemelidir.

Whitehead için, medeniyetin ortaya çıkarılması hususunda öncelikli olan sosyal faktörlerden birisi fikirlerdir. Ona göre eski günlere körce ibadet, medeniyetin sonunu getirir. Bu yüzden fikirlerin ve eylemin geleneksel yöntemlerinin körü körüne takip edilmesi yerine onlar, gerektiğinde yeniden değiştirilip dönüştürülerek kullanılmalıdır. Medeni bir toplum, yeni durumlarla karşılaşınca kendisini yeniden gözden geçiren ve gerektiğinde değişimi göze alan toplumdur (Türer, 2003b: 82-83). İşe yaramayan, fayda sağlamayan; hatta fayda yerine zarar veren fikirler bir an önce terk edilmelidir. Medeniyetin, kültürün, bilimin, tekniğin; dolayısıyla insanlığın gelişmesi için atıl fikirler mikrobundan kurtulmak şarttır. Ona göre, insanlığı atıl fikirler mikrobundan kurtarmak, kendini atıl fikirlerden kurtarmış bir eğitim ile mümkündür.

Bilginin ve fikrin var olması için gerekli temel akıldır. Akıl, geçmişten günümüze birçok filozofun, düşünürün ele aldığı, üzerine kitaplar yazdığı bir konudur. Felsefe tarihine bakıldığında Immanuel Kant *Saf Aklın Eleştirisi*, Descartes *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, Hegel *Tarihte Akıl*, İslam dünyasında Farabi *Risale Fi Me'anil Akl*, Kindî

Risale fi'l Akl isimli eserleriyle akıl konusunda ön plana çıkmış filozof ve düşünürlerdir. Whitehead'ın ise akıl konusunda *Aklın İşlevi* isimli müstakil bir eseri bulunmaktadır.

Whitehead *Aklın İşlevi* isimli eserinde, “Akıl, imgelemede gerçekleşen fakat gerçekte orada olmayan bir amacın elde edilmesine yönelik dürtüyü yönlendiren ve eleştiren tecrübe içerisindeki bir faktördür” (Whitehead, 2019a: 34) şeklinde akıl tanımını ortaya koymuştur. Ona göre aklın özü, yeniliklerin isteğiyle ilgili olan ama henüz eyleme dönüşmeyen ve doğrudan gerçekleşmedeki yeniliğin ışıltıları konusundaki yargılarıdır. Sabit ve durağan hale gelmiş bir hayatta akla hiç yer yoktur. Akıl, yeniliğin vurgusu için bir araçtır (Whitehead, 2019a: 41).

Whitehead yorgunluğun ya da durgunluğun aklın antitezi olduğunu belirtir. Yorgunluk, yeniliğe yönelik dürtüyü dışlama işlemidir. Yorgunluk faaliyetleri, yükseliş yöneliminden sonra ulaşılan ilkel karakterindeki aklın yenilgisidir. O, hayatın bizzat kendisini bulduğu mevcut aşamadaki fırsatları kabul etmez. Bir yöntemin en büyük zaferi, hiç kendini aşmadan fırsata olanak sağlamasıdır. Sadece tekrar ve yineleme fırsatın engellenmesidir. Aklın tembelliği, uyuşukluğu, yenilikle bitmeyen, sadece tekrarlayan bir değişim dizgesidir. Böylece yorgunluk, tıkanmış aklın dürtüsüdür (Whitehead, 2019a: 43).

Whitehead'e göre aslında sadece yaşamın kendisi hayatta kalma değerinde oldukça yetersizdir. Süreklilik ve tekrar ölmüş olmaktır. Yalnızca organik olmayan şeyler, çok uzun süre varlığını sürdürebilir. Basit düzeydeki canlılar bol miktarda yiyeceğe sahipken daha yüksek hayvanlar yiyeceklerini kovalar, yakalar ve parçalayıp yerler. Bu onların, çevreyi kendi amaçları için dönüştürmesidir. Tüm bu faaliyetler çevreye uyumun ortak öğretisidir. Canlı varlıklar daha yüksek yaşam formları için çevrelerini değiştirmeye aktif olarak meşgul olmaları, onların sürekliliğin girdabına düşmediğini gösterir. İnsanoğlunun durumunda çevreye olan bu aktif saldırı ve değiştirme güdüsü onun en belirgin özelliğidir (Whitehead, 2019a: 31-33).

Whitehead, aklın en temel işlevinin yaşam sanatını yükseltmek olduğunu belirtir. O, en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması ifadesiyle ileri sürülen evrimci görüşün yanılığına bu tanımıyla karşı çıkar. Evrimci görüşe göre doğada en iyi uyum sağlayan varlık hayatta kalmaktadır. Whitehead bu görüşe itiraz eder ve yanılığın, en iyi uyum sağlayan varlığın hayatta kalma mücadelesinde daha az uyum sağlayanı ortadan

kaldırıldığına inanmak olmadığını söyler. Ona göre yanılğı, hayatta kalmak için uyum gücünün, yaşam sanatının en iyi örneği ile özdeş olduğu inancıdır (Whitehead, 2019a: 31).

Whitehead, canlılar tarafından çevreye olan bu aktif saldırıyı açıklamada üçlü dürtü tezini ileri sürer:

- “1. Yaşamak.
2. İyi yaşamak.
3. Daha iyi yaşamak.

Aslında yaşam sanatı, ilk önce hayatta olmak, ikinci olarak tatmin edici/doyurucu bir şekilde hayatta olmak, üçüncü olarak da doyumda bir artış elde etmektir” (Whitehead, 2019a: 33-34).

Burada aklın işlevi yaşam sanatını yükseltmektir. Yaşam sanatı yaşamdan tatmin edici/doyurucu bir zevk/haz almaktır. Bu düşünceleriyle Whitehead’ın hedonizme yani hazcılığa yaklaştığı görülür. Ahlak alanında hazcı (Yunanca hedon’un) bir yaşamın ereğinin, en yüksek iyi olduğunu savunan görüşe hazcılık (Batı dillerinde hedonizm), bu görüşü savunan kişiye ise hazcı yani hedonist denir. Felsefe tarihinde hazcı kabul edilen ilk filozof Aristippos’tur (Aslan, 2006: 166). Hedonizm öğretisinde yaşamda gerçekten ve bizzat kendisi için istenen tek şeyin ahlak alanındaki en yüksek değer, nihai ve en yüksek iyinin haz olduğu anlayışı vardır. Ahlaki hazcılık öğretisi mutluluğu, yaşamın ve ahlakın en yüksek amacı yaptığı için empirik bir ahlak görüşü olarak ortaya çıkar (Cevizci, 2005: 806). Whitehead’ın yaşam sanatı öğretisinde, nihai hedef hayattan zevk almaya dair olsa da onun tam anlamıyla bir hazcı olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü o akli işe koşarak hayattan zevk almaya vurgu yapar.

Whitehead’e göre akıl, anarşik arzunun kaba gücünü uygarlaştırır. Anarşik arzu dışında, doğa hiçliğe doğru çöküşü yavaşlatmaya mecburdur. Sadece tekrar eden tecrübe, unsurdan sonra gelen unsuru aşamalı olarak ortadan kaldırır ve boşluğa doğru giderek kaybolur. Salt anarşik istek, tekrar tarafından yavaş ulaşılan aynı amacı hızlı bir şekilde gerçekleştirir. Bu yüzden akıl, dünyayı yok olmaktan kurtaran disiplinli karşı faaliyetin bizdeki somut örneğidir (Whitehead, 2019a: 50).

Whitehead aklın işlevinin iki yönünü birbirinden ayırt etmiştir. İlk olarak aklın işlevi pratiktir. Onun eylemlerinde, metodolojilerin yavaş yavaş ortaya çıkarılması ve

açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu şekilde sadece metodolojiyi ayrıntılarıyla açıklamanın yanında bu yöntemin sınırları dahilinde, ayrıntılı faaliyetleri bilinçli tecrübeye yükseltir. Aklın bu yönü amacın aydınlanmasıdır ve sınırlar dahilinde amacı etkin kılar. Whitehead'e göre aklın işlevinin bu yönü Odysseus mitiyle² bağlantılıdır (Whitehead, 2019a: 51).

Aklın işlevinin ikinci yönü de spekülatif/nazari olmasıdır. Bu yönüyle akıl, önyargısız/ilgisiz merakla dünyanın bir anlamını, hayatı önceden varsayarak ve kavrayış gücü sayesinde iyi hale getirilen hayatı arar. Kavrayış eksik olursa doyumsuz kalır. Bu işlevinde akıl canlı tutmakla ilgilenmez ve anlam kazandığında işlevini yerine getirir. Onun tek doyumunu deneyimin anlaşılmasıdır. Böylece akıl, kendisini iyi yaşamdan daha iyi yaşama doğru giden bir dürtü haline getirir. Fakat o daha iyi bir anlayışın ilerlemesini yani ilgisiz merakın dürtüsünü arar. Bu işlevinde akıl sadece kendisine hizmet eder. Aklın bu işlevi, Platon'un bütün hayatını adadığı işiyle bağlantılı olarak dünyadaki pratik görevler üzerinde baş tacı edilmiştir (Whitehead, 2019a: 51).

Spekülatif aklın işlevi genel nedenlere etki etmek, bütün yöntemleri aşarak kavranılacak şeylerin doğasında koordineli olarak bütün yöntemleri anlamaktır. Bu sonsuz, sınırsız bir idealdir ve insanoğlunun sınırlı zekasıyla asla elde edilemez. Fakat insanı hayvandan, bazı insanları diğer insanlardan ayıran şey, ulaşılamaz olanın ötesine geçmede olan rahatsız edici bir unsurun, kararsız ve belirsiz bir biçimde doğalarına dahil olmasıdır. Bu unsur, bazen ırkları ileriye doğru teşvik eden bazen de yıkımlarına sebep olan sonsuzluk dokunuşudur. Bu, ışığa doğru yani şeylerin kesinliğine doğru geçen güneşe ve onların kökenlerinden doğan güneşe doğru yönelimdir. Spekülatif akıl, dünyanın kıyısının altına gizlenmiş gibi doğruya ve batıya, kaynağa ve sona doğru yönelir (Whitehead, 2019a: 67). Bu yüzden spekülatif akıl insanın, dünyanın, var olanların kavranması, anlaşılması ve idrak edilmesi işlevlerini yerine getirir.

Whitehead'e göre erdemın ortaya çıkması da akla bağlıdır. Akıl içgüdü ile birleşerek erdem olgusunu ortaya çıkarır. Sosyal kurumları anlayabilmek için içgüdü, akıl ve erdem niteliklerinden oluşan bir insan portresi çıkarmamız gerekir. Bu üç unsur asla parçalanamaz; bütünleşirler, tepki verirler ve melez faktörlerle karışırlar. Bu, bütünün

---

² Truva Savaşı sonucu Truva'nın düşmesinden sonra Odysseus'un zor bir yolculukla İthaka'ya, evine dönüşüne kadar başından geçen maceralar anlatılır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Odisseus>).

parçalarından; parçaların da bütünden doğmasıdır. Sosyal kurumları, yükselişlerini, zirveye çıkışlarını ve düşüşe geçişlerini değerlendirirken olayları ilerletebilmek için doğal güçlerle iş birliği yapan içgüdü, akıl ve erdem türlerini düşünmek zorundayız. “*Akıllı kişilerin aptallıkları, açık fikirlilikleri ve dar görüşlülükleri, pek çok felaketin fitilini çakmıştır.*” (Whitehead, 2011a: 53-54). Çünkü geçmişten günümüze dünya üzerinde içgüdü, akıl ve erdem unsurlarından birinin dahi göz ardı edildiği, yok sayıldığı bir durumda etkisi yüzyıllarca süren büyük felaketler ve olumsuzluklar meydana gelmiştir.

Whitehead, bilginin ve fikrin oluşması için deneyim verilerine ihtiyaç olduğunu belirtir. *Aşkın'a Ölümsüzlük* isimli eserinde, “Whitehead’ın özel terimler sözlükçesi” bölümünde deneyim kavramına ilişkin bir kısım mevcuttur. Burada, deneyimin çok çeşitli parçacıklarını sınıflandırabileceğimiz kimi büyük kategorileri bulup çıkartmak için her türden olaya ilişkin kanıtı başvurmamız gerektiğini belirtir. Bu anlamda entelektüel deneyim, fiziksel deneyim, dinsel deneyim, kuşkucu deneyim, aydınlık deneyim, karanlık deneyim, olağan deneyim, olağanüstü deneyim vb. hiçbir deneyim dışlanamaz (Whitehead, 1993: 197).

Whitehead’e göre bizim deneyim verilerimiz, kendimiz de dahil bilfiil dünyadır ve bu bilfiil dünya, doğrudan deneyimimizde gözlem için kendisini sergiler. Deneyim, kendimiz de dahil yaşadığımız dünyanın içinde bulunan, dünyanın bize sunduğu her şeydir (Whitehead, 2021: 41). Deneyici bir filozof olarak John Dewey’in de deneyim konusunda görüşleri Whitehead’e yakındır. Ona göre yaşadığımız dünya doğumumuzdan ölümümüze kadar büyük oranda daha önceki insan faaliyetlerinin meydana getirdiği ve sonraki kuşaklara aktarılmış olan deneyimlerin ortaya çıkardığı bir insanlar ve nesnelere dünyasıdır. Eğer dünyanın deneyim üzerine kurulu olduğu gerçeği göz ardı edilirse deneyim sanki sadece bireyin bedeninde ve zihninde devam eden bir şeymiş gibi algılanmış olur (Dewey, 2007: 48).

Whitehead için doğrudan deneyimin açıklaması, herhangi bir düşünce için tek haklı gösterme biçimidir. Düşünce, bu deneyimin tamamlayıcı unsurlarının analitik gözlemiyle başlar. Fakat biz doğrudan deneyimin kesinliğini oluşturan çeşitli ayrıntılar yönünden, bu deneyimin açık seçik, tam bir analizinin farkında olamayız. Biz alışılmış şekilde farklılık yöntemiyle gözlemleriz. Whitehead bu düşüncesini şöyle örnekler: “*Bazen bir fil görürüz, bazen görmeyiz. Sonuç şudur: Bir fil mevcut olduğu zaman fark edilir. Gözlemin*

olanağı, gözlemlenen nesnenin mevcut olduğunda önemli olduğu ve bazen de bulunmadığı gerçeğine bağlıdır.” (Whitehead, 2021: 41). Bize doğruluğu yalnızca deneyim açıklayabilir ama deneyim duyulur bilgiyle sınırlı kalmamalıdır. Whitehead, metafiziğin ancak betimsel olabileceğini ileri sürerek deneyci görüşünü daha da pekiştirmektedir (Bochenski, 1997: 269).

Whitehead’e göre deneyim ancak sınırlı bir alan içinde tanımlanabilir ve asla kesin özelliklere dayandırılmaz. O, oldukça uygun bir deneyimle, aracısız tanımlanabilen yani doğrudan gözlem ögeleri için ‘kaplamsal soyutlama’ sözcüğünü kullanmıştır. Bu, deneyimin aracısız ögelerini mantıksal yoldan tanımlamanın imkansızlığıyla doğrudan ilgilidir. Whitehead’e göre, bir deneyim ne kadar aracısızsa onu sağlam ve güvenilir biçimde tanımlamak konusundaki zorluklar da o kadar artar (Özlem, 2020: 173).

Whitehead nazari felsefeyi ve deneyim kavramını işlevsellik bakımından iç içe olarak karşımıza çıkarır. Ona göre nazari felsefe, deneyimlerimizin her bir unsurunun yorumlanabilmesi bakımından tutarlı, mantıksal ve zorunlu bir genel fikirler sistemini ortaya koyma çabasıdır. O, bu yorumlama kavramıyla zevk alma, algılama, irade etme veya düşünme gibi bilinçli yapılan her şeyin, genel şemanın belirli bir örneğinin karakterine sahip olacağını kasteder. Nazari felsefe, kendi rasyonelliğinin ihlali olarak bizzat kendisinin ötesindeki ilişkileri yasaklayan evrenin özünü aramaktır (Whitehead, 2021: 39-40).

Whitehead’e göre, deneyim sözel ifadeler biçiminde içinde cereyan etmez. O, coşku çatışmalarını ve eşyanın doğasına ilişkin üzerinde konuşulmamış düşünceleri, ilhamları içerir. İlham, bilme sürecinin önde gelen özelliğidir. Geleneksel eğitim anlayışında ilham gençlik için tehlikeli, öğretmenler için kafa karıştırıcı ve onaylanmış öğretinin düzenini bozan bir unsur olarak görüldüğü için geleneksel eğitim teorisi gençliği ve öğretmenleri ilhamdan korumuştur. Oysa ilham, anlamada berraklığın artmasıdır. İlham, bir tündengelinin sonucu olabilir ama bir tündengelim değildir (Whitehead, 2020: 206).

Deneyimin insan zihninde ilk aşaması bir düzensizliktir. Deneyim filizlenen, çiçek açan, uğuldayan bir karmaşa olarak başlar. Bu düzensizliği gidermek de eğitimin işidir. Şüphesiz, eğitim ilk aşamalarında çocuğun zihnine bir düzen getirmeyi hedefler ve düzen, algıya genişleme, anlam, önem ve incelikler getirir. Uzun yıllar boyunca eğitimin başlıca özelliği, karmaşayı düzene çevirmek ve bunun için gerekli araçları sağlamak olmuştur

(Whitehead, 2020: 206). Deneyimin eğitimle olan ilgisi bu noktada karşımıza çıkar. Eğitim, bireyin dünya üzerinde algıladıklarını, deneyimlediklerini, görüp duyduklarını bir düzene koymayı hedefler. Nitekim eğitimin işi insan zihnine bir düzen getirmektir.

Whitehead'e göre fiziksel deneyimin gelişmemiş biçimi, başka bir durumda ve yerde hissedildiği gibi alınan ve öznel bir tutku olarak uyumlu bir şekilde benimsenen duygu körlüğüdür. Deneyimin daha yüksek aşamalarına uygun dilde ilk unsur sempatidir yani başkasındaki hissetmeyi hissetme ve başkasıyla uyumlu bir şekilde hissetmedir. Ancak hissetme, öznel olarak mevcut durumun doğrudan hissedilmesinden kaynaklanır; o geçmişten türetilip geleceğe katılma olarak durumun kendisi için hissettiği şeydir (Whitehead, 2021: 268).

Deneyimin verilerine ulaşmak için gerekli olan duyular hakkında Whitehead, *Düşüncelerin Serüvenleri* isimli eserinde önemli görüşler belirtmiştir. O burada, bizim bilinçli tecrübemizde en fazla öne çıkan ve önem arz eden gözlemlerimizin duyularımızla yaptığımız gözlemler olduğunu ifade eder. Görme, duyma, tat alma, koklama, dokunma fenomenleri bizim duyular aracılığıyla gerçekleştirdiğimiz başlıca algı biçimlerinin kaba bir listesidir. Fakat zaman zaman öne çıkan özellikler gösteren bir duyular arka planı oluşturan sayısız karışık duyular mevcuttur (Whitehead, 2011a: 176). Duyu algısı, kimi yönden bedenle ilgisi olmayan kimi yöndense doğrudan bedenle ilgili ikili bir karaktere sahiptir. Örneğin görme duyusunda bedenle ilgisizlik en yüksek düzeydedir. Görme duyusunda bedenle alakalı referans değil görüntüye dayalı sunum yaygın ve hatta hâkimdir. Diğer bazı duyularında ise beden daha belirgin bir biçimde ön plana çıkar. Bu yüzden farklı duyular arasında büyük farklılıklar vardır (Whitehead, 2011b: 176).

Whitehead'e göre entelektüel etkinlik ile beden arasındaki ilişkiler, her ne kadar tüm bedensel duyguya yayılmış olsa da gözlerde, kulaklarda, seste ve ellerde odaklanmıştır. Duyularla düşünce arasında bir eşgüdüm, bir uyum vardır ve aynı zamanda beyinsel etkinlik ile maddi yaratıcı etkinlik arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Bu etkileşimde özellikle eller önemlidir. Çünkü insan eli ve insan beyni arasında sıkı ve karşılıklı bir bağlantı vardır (Whitehead, 2020: 73).

1.3. DİN ANLAYIŞI

Whitehead otobiyografisinde ailesinin dinle ilgisi olduğunu belirtmiş, ayrıca kendisi de dinle ilgilenmiştir. Whitehead'ın hayatı ve çalışmalarına yoğunlaştığımızda onun din ile ilişkisini entelektüel çabalarının doğal bir sonucu olarak görmek daha doğrudur. Çünkü ailesinde din adamları ve din görevlileri mevcuttur. O matematik, tarih doğa ve felsefe gibi insan kültürüne ait her şeyle ilgilenmiş, bunun bir uzantısı olarak insan hayatını derinden etkileyen din gibi önemli bir alanı ihmal etmemiştir (Türer, 2002: 35). Din konusuyla özellikle ilgilenmiş ve önemli düşünceler ortaya koymuştur.

Tıpkı felsefe gibi dinin de kesin ve net bir tanımının olamayacağını farkında olan Whitehead, dine farklı yönlerinden bakarak çeşitli tanımlamalarda bulunmuştur. Din özellikle, insanın içini temizleyen ve ferahlatan inanç gücüdür. Bu sebeple ilk dinsel erdem, etkileyici bir içtenlik ve samimiyettir. Buna göre öğretisel açıdan din şöyle tanımlanabilir: *“Din öncelikle insanın manevi anlamda içini temizleyen ve ona huzur veren bir içsel inanç sistemidir.”* (Whitehead, 2019b: 60). Böylece onun için dinin en önemli özelliği, insan hayatına derinlik ve anlam katmasıdır (Türer, 2002: 36).

Öte yandan din, bireyin kendi ile baş başa ya da yalnız kaldığında yaptığı şeydir. Din yalnızlıktır. Nitekim hiç yalnız kalmayan insan asla dindar bir insan değildir (Whitehead, 2019b: 61). Whitehead ortaklaşa duyumsanan istekleri, dini toplantıları, kurumları, kiliseleri, törenleri, İncilleri, davranış türlerini dinin ve onun geçici biçimlerinin insana kurduğu tuzaklar olarak değerlendirir. Bu tür dinsel öğeler yararlı ya da zararlı olabilirler; tümü dini yetke tarafından takdir edilebilir ya da tümüne uğruna çile çekmeden ulaşılmış, kestirme bir yol gözüyle bakılabilir. Gerçekten din bütün bunların ötesindedir. Dinin özü ve ortaya çıkarması gereken, aslında kişisel yapının değeridir (Whitehead, 1994: 92). Çünkü Whitehead için din, belirli bir grupla birlikte önceden belirlenmiş ödev davranışların, eylemlerin yerine getirilmesi anlamına gelmez. Din ancak insanın diğer insanlardan soyutlandığında, kendi başına kaldığında ne yaptığıyla ilgili bir içsel inanç durumudur.

Whitehead için din, genel fikirlerin özel düşüncelere, özel duygulara ve özel amaçlara dönüştürülmesidir. Din, bireysel ilgiyi kendi kendini engelleyen özelliğinin ötesine uzanan bir amaca yönlendirir. Bu noktada felsefe dini bulur ve onda ufak değişiklikler yapar; öte yandan din, felsefenin sahip olduğu çerçeve içerisinde örmesi

gereken deneyim verileri arasında yer alır. Din, temel olarak sadece kavramsal düşünceye ait, zamanın ötesinde, genellik olan duygunun ısrarcı özelliğiyle birleşmek için Tanrı'ya mutlak ve sonsuz özlemdir (Whitehead, 2021: 58).

Whitehead'e göre din, insani deneyimin son derece önemli bir bölümünü oluşturur. Bize, görünen olay ve olgular dünyasına ait akışın içinde, üstünde ve ötesinde olanı gösterir. Din, ulaşılamayan ama yine de akıp gitmekte olan her şeye anlam veren nihai idealin bir gözlemi ve keşfidir. Alemin düzeni, onun gerçekliğinin derinliği, değeri ve güzelliği ayrıca hayatın hazzı, anlamı ve huzuru, kötülüğün üstesinden gelinmesi v.s hep birbirine bağlı ve birbiri içinde olan konulardır. Bu bağlılık, gelişigüzel değil şu gerçekten dolayıcıdır: *“Kâinat sonsuz bir hürriyet içinde akıp giden bir yaratıcılığı, sonsuz imkanlara sahip bir formlar sahasını göz önüne sermektedir. Fakat bu formlar ve yaratıcılık, Kusursuz İdeal Ahenk, yani Tanrı olmadan gerçek bir durum ortaya koyacak güçte değildir.”* (Aydın, 1986: 46).

Whitehead'ın din anlayışında Tanrı, dünyayı yaratan bir Tanrı değildir. Tanrı doğruluk, güzellik ve iyilik görüşüyle ulaşılan sağlam kanıtla dünyanın bir şairidir. Dünyada var olan sevgi Tanrı'ya ulaşır ve onun dünyadaki anıları canlanır. Böylece Tanrı acı çeken, üzülen kimseyi anlayan ve onun acılarına ortak olan en büyük dosttur, yoldaştır. İlahi bir duygudaşlık ve bedeli ödenerek alınan sevgiyle Tanrı süreç içerisindedir ve süreç de Tanrı'dadır. Süreç içerisinde olan ne Tanrı ne de dünya durağan sona/tamamlanmaya ulaşır; bunların her ikisi de yenilikteki yaratıcı ilerlemeden etkilenir (Cousins, 2011:211). *“Böylece her zamansal durum Tanrı'yı somutlaştırır ve Tanrı'da somutlaştırılır. Tanrı'nın mahiyetinde süreklilik aslidir ve akış dünyadan türemiştir; dünyanın mahiyetinde akış aslidir ve süreklilik Tanrı'dan türemiştir.”* (Whitehead, 2021: 526).

Fikirlerin gelişmesiyle dinlerin gelişmesi arasında bağlantı kuran Whitehead'e göre medeniyetle din arasında da doğru ve paralel bir ilişki vardır. Din, medeniyetle birlikte varlığını sürdürüp yükselirken medeniyetin çöküşü de dinin zayıflaması anlamına gelir (Türer, 2003c: 56). Din, medeniyetin gelişmesi için insanda bulunan kuvvetleri harekete geçirir. Bu kuvvetlerin en önemlileri görev, sorumluluk ve saygıdır. Nitekim Whitehead'ın bakış açısıyla eğitimin amacı bireyi dindarlaştırmaktır, zira dindar olmayan biri görev ve saygıyı göz ardı eder. Ona göre bunlar, aşkın amaçlardır ve tarihteki tüm

büyük kurucuların amaçlarını ifade ederler (Türer, 2003b: 82). Böylelikle eğitimin en yüksek hedeflerinden biri de bireye dindarlaştırmak yoluyla görev, sorumluluk ve saygı bilincini aşılmasıdır.

Whitehead'e göre eğitimin özü, onun dini olmasıdır. Dini eğitim, ödevi ve saygıyı aşıl原因 bir eğitimidir. Ödev, olayların akışı üzerindeki potansiyel kontrolümüzden doğar. Şimdi, zamanın bütün enginliğini yani sonsuzluğu barındırır. Ulaşılabilir bilginin işleri değiştirebildiği durumlarda cehalet, erdemsizlik suçudur (Whitehead, 2020: 31). Bu yüzden eğitim bilgiye ulaşmanın kolaylığını sağlar; bilgiye ulaşmak da cehaleti ortadan kaldırarak ödevi ve saygıyı meydana getirir.

Din eğitimi konusunda Kant'ın da Whitehead ile benzer düşüncelere sahip olduğu söylenebilir. Kant'a göre çocuklara erken yaşlarda dini telkinlerde bulunmaya, dini fikirleri aşıl原因 çalışmalıyız. Ona göre din eğitimi ilahiyatla başlamamalıdır çünkü ilahiyata dayalı din, ahlaka dair hiçbir şey içeremez; oysa din tamamen ahlak alanına aittir. Kant'a göre eğitimde din öğrenciye soyut vazife, sorumluluk-mecburiyet, iyi ve kötü davranış bilinci, rahat, fayda, ödev ahlakı, ahlaki dürüstlük ve vicdan gibi temel nitelikleri kazandırır (Kant, 2006: 118).

Whitehead'e göre eğitimde dini unsurun olması eğitimin toplum üzerindeki etkisini artırır. Toplum içerisinde yaşamının gerektirdiği görev ve sorumluluklar eğitim sayesinde bireye aşılır (Whitehead, 2020: 31). Böylelikle eğitimde dini öğeler, toplumun düzen ve refahı için vazgeçilmez unsurlar haline gelir.

Ozolins, Whitehead'ın eğitimin özü olarak tanımladığı dini duyarlılık duygusu hakkındaki görüşüne, bu durumun ciddi sonuçlar ortaya çıkaracağı yönünde bir yorum getirir. Whitehead'ın eğitimin özünün dini olması gerektiği görüşüyle formel eğitimi kapsayan her türlü eğitim dini eğitimi de kapsamak durumundadır. Ozolins'e göre bu durum laik eğitim için ciddi sonuçlar doğurur. Çünkü bu, eğer tüm insanlar liberal anlamda tam bir eğitim alacaksa herkesin dini eğitim almak zorunda olduğu anlamına gelir (Ozolins, 2009: 100).

1.4. TARİH ANLAYIŞI

Whitehead, tarihe özel bir ilgisi ve merakı olduğunu belirtmiştir. Onun düşüncelerini anlamak için tarih ve eğitim anlayışı içerisinde tarih üzerine görüşlerine yer

vermek doğru olacaktır. Ona göre tarih bir çaba tiyatrosudur. Tarihin tam olarak anlaşılması için, insanın kendi amaçları peşinde uğraşp didinmelerine dair bir kavrayış gerekir. Tarih yeterli ölçüde parlak bir amacın ortak yönlendirmesinin varlığına bağlıdır. Böyle bir yönlendirme olmazsa tiyatro oyunu tam bir karmaşaya dönüşür. Tarih, insani amaçların gelişiminden kaynaklanan mutluluğun ve çaresizliğin, yenilginin ve zaferin karışımından oluşan ve hem trajediyi hem de komediyi içeren bir tiyatrodur. Komedi, trajedinin geri tepmesidir, bu da yaşamı mümkün kılar (Whitehead, 2020: 191). Tarih, insani amaçların gelişiminden kaynaklanan mutluluğu, çaresizliği, yenilgiyi, zaferi bünyesinde barındıran olgular bütünüdür. Tarihi tam olarak anlamak için, insan davranışlarının amaçlarına yönelik bilinçle mümkün olan bir kavrayış gerekir.

Geçmiş göz ardı edip tamamen geleceğe odaklanan bir anlayışı kolayca kaçan bir safсата olarak değerlendiren Whitehead, bunun doğru olduğunu ancak geçmişten kurtulmanın bu kadar kolay olmadığını belirtir. “Çünkü eğer geçmiş bugün için önemsiz olacaksa, şimdi ve onun anlaşılması da bugünün gelecek açısından önemsiz olması demektir.” (Whitehead, 2020: 192). Whitehead geçmişle birlikte geleceği de içeren, karşılıklı ilişkiye dayanan ve ortak ilgilerde buluşan bir tarih fikrini benimser (Whitehead, 2008: 3). Toplumlar, tamamıyla geçmişe bağlanıp kalmamalı ama geçmişle de bağını koparmamalıdır. Şimdiye yön vermek için geçmişin tecrübelerinden faydalanmak, ilerlemenin şartlarındandır.

Whitehead'e göre, geçmişin bilgisinin tek yararı, bizi şimdi için donatmasıdır. Gençlerin zihinlerine şimdinin değerini düşürmenin verdiği zarar ölümcül bir zarardır. “‘Şimdi’, var olan her şeyi içerir. O kutsal topraktır çünkü hem geçmiştir hem de gelecek.” (Whitehead, 2020: 17). Geleceği geçmişe göre anlayıp yön vermenin en temel yolu eğitimidir.

Whitehead sağlam bir eğitimin işini, çıkarımlara ve sonuçlara ilişkin tarih duygusunu güçlendirmek ve ona anlam vermek olarak ifade eder. Burada, eğitim yöntemlerinde tarihi bir arka plan istediğini ama tarihin kendisinin bile bunu gerektiği biçimde sağlayamadığını belirtir. Eğitimde, dolaysız yaşamın muazzam arka planıyla birlikte somut olgulara varmak gerekir. Ona göre tarih, bize soyut olgular ve birbirinden bağımsız tesadüfi gariplikler sunar. Whitehead'ın çıkarımlara ve sonuçlara ilişkin duygu şeklinde bahsettiği, tarihin bilinçli bir şekilde eğitim sistemlerinde yerini bulmasıdır.

Tarih, insanların kendi geçmişlerini gözler önüne sermekle birlikte insanlara hiçbir yerde alamayacağı dersleri de verir. Bu yüzden eğitim sistemlerinde mutlaka tarihi arka plana sahip bir eğitim anlayışı olmalıdır. Burada olması gereken, bütün dersler hem soyut hem de somut olarak sunulmalıdır. Her ikisi de olmalıdır. Derslerde anlatılanları soyut olarak öğrenir, somut olarak hissederiz (Whitehead, 2020: 192). Özellikle tarih eğitiminde soyut olarak konuların anlatımıyla birlikte, öğrenci somut bir şekilde o tarihle yüzleştirmeli ve öğrenciye o duygu yaşatılmalıdır.

Whitehead, bu konuda kendi yaşadığı dönemle alakalı bir durumu örneklendirir. O dönemin elli yıl öncesinde kadınlar üniversiteye gitmiyorlarken o gün gitmeleri kısa bir cümle ile açık bir biçimde ifade edilmeye müsait, teoride bir olgudur. Fakat o günkü ile elli yıl önceki insan yaşamı arasındaki bu ifadenin içerdiği fark somut bir olgudur. Daha da somut olanı, zamanın geçişinin ortaya çıkardığı düzensizlik ve kaçınılmazlık karışımını anlamaktır. Whitehead'ın örneklemediği bu durumun nedeni geçmişi canlı hale getirme, soyut bilgiyi somut duyguya dönüştürme arzusudur (Whitehead, 2020: 192). Tarih toplumların, nesillerin, medeniyetlerin, uygarlıkların hafızası ve canlı tanığıdır. Onun için tarih, eğitim sistemleri içerisinde soyut teoriden somut gerçekliğe dönüştürülebilir.

1.5. SANAT ANLAYIŞI

Sanatı salt estetik amaçlarla ortaya konan öznel eserler olarak görmeyen Whitehead medeniyet, insanlık, din, edebiyat, psikoloji alanlarındaki işlevlerini de göz önüne alarak değerlendirmiştir. Ona göre sanat, görünüşün gerçekliğe amaçlı bir şekilde uyarlanmasıdır. Sanat, doğanın derinliklerinde gizlenen fonksiyonların aşırı bir şekilde fişkırmasıdır. Fakat doğaya tekrar dönen ve sanat olarak kalan şey, onun mükemmelliğidir. Sanat tabiat eğitimidir, medeniyettir. Çünkü medeniyet, büyük uyum mükemmelliğine ulaşmak gibi değişmez bir amaçtır (Whitehead, 2008: 299-303). Öte yandan sanat, duyularımızın bize verdiği şeylerin iyi olduğunu göstermek için vardır. O, duyumsanan ve deneyimlenen dünyanın daha yüksek ve yoğun biçimde algılanmasını sağlar (Whitehead, 2020: 70).

Whitehead, sanat anlayışının temeline de süreç olgusunu yerleştirmiştir. Sanatsal yaratımda temel olgu süreçtir. Bir sanat eserinin süreçte var olması, ortaya çıkmış

verilerden çıkarılmış biçimin gerçeklik kazanmasıdır (Albayrak, 2012: 334-335). Nitekim sanat eseri, görünmeyenden gelen bir mesajdır. Bilincin keskinliğinin ve dikkatinin yok olduğu ön cephenin gerisinden gelen duygu derinliklerini çözer. İnsan sanatının başlangıç noktası, bedenin fizyolojik işlevlerinin ortaya çıkardığı özelemlerin içinde aranmalıdır. Sanat oyun, dinî ritüel, kabilevi törenler, dans, mağara resimleri, edebiyat, düzyazı ve müzikten doğan törensel evrimler geçirmiş bir kökene sahiptir (Whitehead, 2008: 304).

Whitehead ruh yaşamında sanat gibi büyük bir faktörün, bir kayba yol açmaksızın göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtir. Çünkü estetik coşkularımız, değerlere ilişkin canlı bir kavrayış sağlar. Eğer bunlar sakatlanırsa bütün ruhsal kavrayış sistemi zayıflar. Eğitimde özgürlük iddiası, kişisel gelişimin bütünlüğüne dikkat edilmesi gerektiği iddiasını da getirir. Kişiliğin ivedi talepleri keyfi olarak reddedilmemelidir. Sade bir entelektüellik geliştirme çabası, büyük bir başarısızlık hasadı ile sonuçlanmaya mecburdur (Whitehead, 2020: 62). Bireyin estetik coşkuları vardır ve ruhsal kavrayış bu estetik coşkularla sağlanır. Bu yüzden eğitimde sanat göz ardı edilmemelidir.

Whitehead, eğitimi dört duvar arasında bilgi aktarımından ibaret olarak görmeyip bir sanat dalına benzetmiştir. Ona göre eğitim, bilgiden yararlanma sanatının edinilmesidir ve bu aktarılması çok zor bir sanattır. Eğitimde sanatsal zevkin gelişimine nasıl katkı sağlanacağı üzerinde de duran Whitehead'e göre, zihnimizi bilginin kesin olması gerektiği fikrinden kurtardığımızda, sanatsal zevkin gelişimine yardımcı olmanın hiçbir zorluğu yoktur. Okul çağındaki tüm çocuklar belirli aralıklarla, uygun oyunlar için para desteğinin yapıldığı yakın çevredeki tiyatro ve sinema gibi sanatsal etkinliklere gönderilebilir. Çünkü çocukların, haklarında bir şeyler okumuş oldukları fikirlerin ve sahnelerin ilgi çekici sunumları muhtemelen onlara zevkli gelecektir. Öğrenciler buna benzer şekilde sanatsal çabaya teşvik edilmeli, her şeyden önce sesli okuma eğitimi verilmelidir (Whitehead, 2020: 19-82). Çünkü sanatsal etkinlikler öğrencilerin ruhsal sağlıklarını olumlu etkileyecek ve onları mutlu ederek eğitimde daha başarılı olmalarını sağlayacaktır.

Tarihi tecrübeler gösterir ki ulusların uygarlık yolundaki ilk etkinliği sanatın çiçek açmasıdır. Buna karşın sanat, nüfusun büyük kısmına fiilen kapalı durumdadır. Whitehead'e göre, arzuları uyandıran ve boşa çıkaran sanatsız bir eğitimin başarısızlıkla

ve memnuniyetsizlikle sonuçlanması doğaldır. Bu yüzden, basit popüler formlarında sanat, kaynaklara gereksiz yük yaratmaksızın tam da ulusa verilebilecek şeydir (Whitehead, 2020: 62,63). Sanat, eğitim sistemleri içerisinde öğrenciye dolayısıyla uluslara mutlaka verilmesi gereken alanlardan olmalıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

A. N. WHITEHEAD'IN EĞİTİM ANLAYIŞI

2.1. A. N. WHITEHEAD'IN EĞİTİM FELSEFESİNİN TEMEL KAVRAMLARI

2.1.1. Felsefe

“İnsan yaşamı teknoloji, bilim, sanat ve din üzerine kurulmuştur. Dördü de birbiriyle bağlantılıdır ve tümü insanın zihninin bütününden çıkar... Hiçbir toplumsal organizasyon, altta yatan bu dört faktöre gönderme yapmaksızın anlaşılabilir.” (Whitehead, 2020: 98). Çalışmanın bu kısmında Whitehead'ı bütüncül görebilmek adına bu faktörlerin tamamlayıcısı olarak felsefe, edebiyat, matematik alanları üzerine görüşlerine onun eğitim felsefesi bağlamında yer verilecektir.

Whitehead için felsefe, var olanların doğası hakkındaki temel delili görünür kılma uğraşıdır. Bütün anlama uğraşı, işte bu delil varsayımına dayanır. Felsefe insan zihnini, aklını, düşüncesini baş edilebilir, başa çıkılabilir hale getirir; parçalı ayrıntılara anlam katar, birleşmeleri ve ayrışmaları, tutarlılıkları ve tutarsızlıkları ortaya çıkarır. Felsefe, özel düşünce biçimlerini yönlendiren soyutlamaların eleştirisidir (Whitehead, 2011b: 69).

Whitehead'e göre felsefe merakın ürünüdür (Whitehead, 2018b: 11). İşe merakla başlar ve felsefi düşünce yapabileceği en iyi şeyleri yaptığı zaman merak varlığını devam ettirir. Varoluş, gelecekle sonsuza dek birleşmeye ve bütünleşmeye çalışan bir aktivitedir. Felsefi algının amacı, aşkın formları bağlamında aktivite körlüğünü delip geçmektir (Whitehead, 2011b: 191).

Felsefenin somut bir tanımı söz konusu olduğunda Whitehead için felsefe, kelimenin tam anlamıyla ispat edilemez. Çünkü ispat soyutlamaya dayanır. Bu yüzden herhangi bir felsefi söylem girişimi, kendi delilini ortaya koyabilmelidir. Bu tür bir iddiayı gerçekleştirmek, elbette imkânsızdır. Ona göre felsefenin amacı yalnızca ifşadır yani bir şeyi açığa çıkarma, açıklamadır. Bu noktada felsefenin karşılaştığı büyük zorluk, dilin başarısızlığıdır, ortada, apaçık, aşikâr olanın ifadesidir. Dil, sezginin arkasında gizlenir (Whitehead, 2011b: 69-70). Sezgi ise düşünmenin bir türüdür, yani bir tür düşünme biçimidir (Saltuklu, 2019: 32). Bizim idrak kabiliyetimiz, kelimelerin sıradan

kullanımlarını aşar (Whitehead, 2011b: 69). “*Dil sembolizmin kullanımlarını dikkate almak için kendisini en doğal şekilde sunan sembolizm örneğidir. Onun yapay karakteri, sembolizmdeki çeşitli kurucu unsurları daha belirgin hale getirir.*” (Whitehead, 2021: 295).

Felsefe şiire yakındır ve şairin canlı hayal gücüne karşılık kuralları belirlenmiş ve benimsenmiş bir terminoloji bulma çabasıdır. Düşüncenin diğer bağlantılarında baş edilebilir bir şekilde kullanılacak sözlü bir sembolizm üretme girişimidir. Hem felsefe hem de şiir, bizim medeniyet olarak tarif ettiğimiz nihai iyi anlamı, durumu ve duyguyu ifade etmenin, dile getirmenin yollarını araştırırlar. Her ikisinde de sözcüklerin doğrudan anlamlarının ötesindeki forma bir gönderme, ilişkilendirme mevcuttur. Şiir, vezinle dost olur; felsefe ise matematiğin kalıplarıyla (Whitehead, 2011b: 70-198).

Whitehead’e göre her bilim, kendi aletlerini üretilip geliştirmelidir. Felsefe için gerekli olan alet dildir. Böylece felsefe, aynen fizik biliminde mevcut aletlerin yeniden düzenlenmesi gibi, dili yeniden düzenler. İnsanlığın deneyimlenen olgulara ilişkin genel kabulü en iyi dilde ifade edilir. Felsefenin teknik dili, deneyim olgularıyla varsayılan genel fikirlerin açık bir ifadesini kazanmak için değişik düşünce okullarının girişimlerini sergiler (Whitehead, 2021: 51-53). Bu yüzden felsefeyi işlevsel hale getiren alet dildir.

Whitehead felsefeyi, evrenin sonsuzluğunu dilin sınırlamaları bakımından ifade etme çabası olarak görür (Whitehead, 2019c: 26). Felsefe ikincil bir etkinliktir ve ifade çeşitliliği üzerinde düşünür ve uğraşır. Felsefe, her birinin kendine özgü gerçekliği olan ve her biri yine kendine özgü bir varoluş biçimi ortaya koyan şeylerin çeşitlerini araştırır. Varoluş biçimlerinin iç içe geçmişliklerini ve kaynaşmalarını anlamak felsefenin görevidir. Felsefe, kendi kaynakları açısından, insanî tecrübede ifşa olunduğu hâliyle dünya ile sınırlı bir faaliyet alanı ve faaliyet şeklidir (Whitehead, 2011b: 92).

Whitehead felsefenin zihinsel bir faaliyet olarak bilinçsizce, gelişigüzel bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılan öğretilere dikkatini yönelten bir zihin tutum olduğunu belirtir. Felsefî tutum, bizim geçerli düşüncemize dâhil olan her fikrin uygulama alanının anlaşılmasını genişletmek için geliştirilen kararlı ve cesur bir uğraştır. Düşüncenin sözlü olarak söze dökülmesindeki her sözcüğü, her ibareyi ele alır ve bunların ne anlam ifade ettiğini sorgular. Her sıradan insanın söz konusu soruya verilecek cevabı bildiği varsayımından tatmin olmayı reddeder. Bu noktada filozof, sıradan insanların vardıkları

sonuçlarla asla yetinmez ve her zaman sonluluğun sınırlarını zorlayarak onu aşmaya çalışır (Whitehead, 2011b: 195-196).

Whitehead için felsefe, aynı anda hem genel hem de somuttur; doğrudan sezgiye ulaşılması bakımından hem eleştirel hem de takdirkârdır. Olanakların araştırılması ve bunların uygulanabilirliklerinin gerçekler ışığında tartışılmasıdır. Felsefede gerçek, teori, alternatifler ve ideal iç içe geçmiştir. Felsefenin armağanları, kavrayış ve ileri görüş ile hayatın değerliliği duygusudur; kısacası, bütün medenî çabaları vücuda getirmeye zorlayan önem duygusudur. İnsanlık düşük hayat düzeylerinde, barbarca da olsa, yalnızca düşünce sayesinde hayatını devam ettirebilir, yeşertebilir. Ama medeniyet zirveye ulaştığında hayat felsefesini düzenleyememek, bütün toplumu çürümenin, bıkkınlığın ve tembelliğin ortasına fırlatır (Whitehead, 2011a: 112). Whitehead'e göre felsefenin işi ve işlevi, sosyal sistemi aydınlatan aktif bir yeni fikirler toplamı oluşturmak ve bunları muhafaza etmektir. Felsefe, sorgusuz sualsiz kabul edilen düşünce birikiminin durağan bir genel kabulüne düşme eğilimini reddeder. Onun için felsefe mistik bir uğraştır ve amacı mistisizmi rasyonelleştirmektir (Whitehead, 2011b: 198).

Whitehead *Düşünme Biçimleri* adlı eserinde felsefenin iki farklı yönünden bahseder. Ona göre felsefe her şeyden önce sistematikleştirme, bilimin uzmanlığından derlenen yöntemlerle genelliğin ya da genellemenin eleştirisidir. Başka bir yönüyle ise felsefe, büyük uygun genellemeci fikirlerin geliştirilmesidir. Bu tür bir zihin veya düşünce alışkanlığı, medeniyetin özüdür. Whitehead bu konuda düşüncesini münzevi ardıç kuşu ve bülbül üzerinden örneklendirir. Münzevi ardıç kuşu ve bülbül, muhteşem bir güzelliğin sesini üretebilir. Ancak ardıç kuşu da bülbül de uygar varlıklar değildir. Kendi yapıp etmeleri ve çevrelerindeki dünya hakkında kendi kendine yeter genellik ya da bütünlük fikirleri olmayan varlıklardır (Whitehead, 2011b: 27-28).

Whitehead'e göre, zamanı gelince her felsefi sistem bir çöküntü yaşayacaktır. Felsefi sistemler yığını, evren hakkında genel hakikatlerin çeşitliliğini, çeşitli geçerlilik alanlarının uyumunu, düzenini ve tayinini gözleyerek ifade eder. Felsefe Platon'dan günümüze uyumdaki ilerlemeyle gelmiştir (Whitehead, 2021: 46).

2.1.2. Edebiyat

Whitehead eğitim sistemlerinde mutlaka olması gereken üç sacayağı sunar. Bunlar edebî müfredat, bilimsel müfredat ve teknik müfredattır. Bu müfredatların her biri diğeriyle bağlantılı olmalı ve her biri diğeri ikisini içermelidir. Her eğitim biçimi öğrenciye bir teknik, bir bilim, çeşitli genel fikirler, estetik takdir vermeli ve her biri diğeri tarafından aydınlatılmalıdır. Eğitimin sanat ya da sanatsal zanaat için zorunlu olduğu durumlarda en doğrudan estetik eğitim, doğal olarak teknik müfredatın kapsamına girer fakat hem edebi hem de bilimsel eğitimde büyük bir önem taşır (Whitehead, 2020: 70,71).

Edebiyat ve eğitim, insanla ve insan topluluklarıyla ilgilenen, uğraşan, birbirini tamamlayan, birbiriyle yakından ilişkili iki alandır. Zira edebiyatın da eğitimin de konusu insandır (Kavcar, 1999: 2). Edebiyat Whitehead'ın da üzerinde önemle durduğu, eğitimle ilişkisi içerisinde özellikle ele aldığı bir konudur.

Ona göre edebiyat ancak bizim yaşamımız olan kurgusal dünyayı, bizim içimizdeki krallığı dışa vurmak ve geliştirmek için vardır. Edebiyat, herhangi bir mesleğin çalışma saatleri sırasında bastırılması gereken diğeri yanımızı geri planda çalıştırarak insan ruhunu dinlendirir. İşlev bakımından sanatla benzerlik gösterir, sanat gibidir (Whitehead, 2020: 81). Edebiyat insan ırkının hikmet ve erdemlerini korur (Whitehead, 2011a: 218). Edebiyat ve sanat insanın zihinsel bir dinginliğe ulaşmasını, estetik ihtiyacını gidermesini sağlar.

İyi bir edebiyat, kalitenin veya niteliğin ortaya koyduğu büyük felsefi genellemeden uzak durur. Kaliteye dayalı genellemeyi ya da genelliği kaçınılmaz olarak belli bir şekilde büründüren rastgele kesinliği hızlandırır. Edebiyat, sezdirilen bir şeyleri varsayan çözümlenmenin ve tam tersi bir şekilde bizim naif genel sezgilerimizin temel duygu eksenli önemini vurgulamaya geri dönüşün tuhaf bir karışımıdır (Whitehead, 2011b: 29).

Whitehead'e göre edebiyat ve sanat, sağlıklı bir biçimde örgütlenmiş ulusta temel bir rol oynamalıdır. Edebiyat ve sanatın ekonomiye hizmetleri, uykunun ve yiyeceğin sağladığı hizmetten hemen sonra gelir. Sağlıklı yaşamın bir koşulu olarak sanat ve edebiyat şarttır. Ona göre bu ikili, fiziksel dünyadaki gün ışığına benzer. Sanat ve edebiyat, yaşamın ana enerjileri üzerinde insana doğrudan geniş görüşlülük verirler. Böylece dünya, maddi duyunun verdiklerinin çok ötesine uzar. Geniş görüşlülük, kontrol

ve istikamet için zorunlu ön koşuldur. Sanat da böyle temel koşullardan biridir (Whitehead, 2020: 82-83). Nitekim edebiyat, etkileri güçlü ve hâkim olan toplum içindeki çeşitli sınıfların zihniyetini de yansıtan unsurlardan biridir (Whitehead, 2011a: 51).

Whitehead edebiyatı eğitim içerisindeki yeri ve eğitime katkıları bağlamında değerlendirmiştir. Edebiyat insan ruhunu yansıtan unsurlardan biri olmakla birlikte bu görevi tek başına üstlenemez. İnsan ruhunu yansıtan sanat ve bilim gibi diğer unsurlar da vardır. Ayrıca eğitim başkalarının fikirlerini pasif bir biçimde almaktan ziyade öncelikli güçleri kuvvetlendirmelidir (Whitehead, 2020: 69). Russell de Whitehead gibi başkalarının fikirlerini pasif biçimde almanın yararı olmayacağı görüşündedir. Ona göre eğitimde edebiyat üzerine çok bilgi sahibi olmanın, ozanlarla ilgili tarihleri, yapıtlarının adları ve bunun gibi şeyleri bilmenin en küçük bir yararı olmayacaktır. Yararlı olan, iyi edebiyat örneklerini çok yakından tanıyabilmektir; bu yalnızca yazma tarzını değil düşünme tarzını da etkileyecek bir tanışıklık olmalıdır (Russell, 1999: 190).

Russell'in iyi edebiyat örnekleri diye bahsettiği büyük edebiyat klasiklerinin eğitimde yerini belirlerken Whitehead, işin içine daha çok edebiyatı katmıştır. Ona göre temelinde klasik edebiyat ve klasik felsefenin bulunduğu bir eğitimin vereceği haz ve elde edilecek karakter disiplini, yüzyılların tecrübesiyle kanıtlanmıştır (Whitehead, 2020: 84).

Whitehead'e göre entelektüel eğitimin en büyük problemi zaman kısıtlılığı problemidir. Bu yüzden klasiklerin, ortaöğretim yaşamının beş yılı içinde halledilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü 18 yaşında okuldan ayrılan öğrencilerin neredeyse tamamı bir daha klasikleri orijinal dilinde okumayacaktır. Klasik, bu beş yıllık dönem içinde ve o dönemi diğer konularla paylaşarak entelektüel karakterin zenginleştirilmesi işini aynı amaca yöneltilmiş alternatif herhangi bir disipline daha çabuk bir biçimde yapabilir (Whitehead, 2020: 85-86).

Edebi müfredatın eğitim yöntemi dili yani kendi zihin durumlarımızı başkalarına karşı ifade ettiğimiz, en alışık olduğumuz yöntemleri incelemektir. Dünyanın bilgeliği dilde yazılmış şaheserlerde korunur (Whitehead, 2020: 71). Klasik eserlerde dili iyice çalışıp inceleyerek zihni mantık, felsefe, tarih ve edebi güzelliğin estetik kavrayış alanlarında geliştirmek için çaba harcanması gerekir (Whitehead, 2020: 87-89). Kendisi de küçük yaşlarda yabancı dil eğitimi alan Whitehead, klasiklerin orijinal dilinde okunabilmesi için dil eğitiminin üzerinde önemle durur. Erken yaşlarda Fransızca,

sonrasında Latince ve İngilizce gibi yabancı dil eğitimi almanın bu hedefin gerçekleşmesinde bir araç olduğunu belirtir.

Whitehead'e göre her klasik edebi eser kendi orijinal dilinde okunmalıdır. Çünkü klasik eserlerin çevirileri okuyucuya kendi orijinal dilinden alınan kadar haz vermez. Ona göre ilk elden bilginin yerini tutacak hiçbir şey yoktur. Bir çeviri, orijinali karşısında acınacak biçimde aşağıdır. Çocuğun çalışıp orijinal Latince eseri iyice anlamak zorunda olmasının sebebi budur. Orijinal dil iyice öğrenilince, edebi esere kendi uygun temposu ve ölçüsü verilebilir (Whitehead, 2020: 97). Örneğin bir şiir vermek istediği duyguyu orijinal dilinde daha net biçimde verebilirken şiirin çevirisi, bu duyguyu vermede yetersiz kalabilir. Bu yüzden Whitehead'ın önerisi, klasik eserlerin gerçek değerinin anlaşılabilmesi için yabancı dillerin öğrenilmesidir.

2.1.3. Bilim ve Teknik

Whitehead için eğitimde mutlaka olması gereken üç temel müfredatın birincisi edebiyat, ikincisi bilim ve üçüncüsü tekniktir. Burada bilim ve teknik birlikte ele alınacaktır.

Bilim ve eğitim, toplumsal birer kurum olarak amaç, işlev ve uygulama yönünden ilişki içerisindedirler. İnsan yaşamını biçimlendirmek ve yönlendirmek bilim ve eğitimin ortak işlevlerindedir (Özoğlu, 1994: 75). İnsanlık için önemli bir alan olarak bilim, Whitehead'ın felsefesinde ve eğitim anlayışında da önemli bir yer edinmiştir.

Bilim, insanın yaptığı ve ürettiği en yüce işlerden biridir çünkü bilim yaratıcıdır (Gasset: 1998: 54). Whitehead bilimi, bilinmeyen varlıkları soyut ve fantastik özelliklerle süslemek değil, bilinen şeylerin, görünen doğanın, yani algısal bilgimizde karşımıza çıkan doğanın karakterinin belirlenmesi olarak tanımlar. Bilimin doğada ayırt ettiği bu özellikler ilk bakışta açık olmayan yani gizil özelliklerdir. Bilim, bilginin nedenlerini değil bilginin tutarlılığını ele alır. Bilimin aradığı şey doğadaki ilişkilerin kavranmasıdır (Whitehead, 2017: 51-52). Bilim, geçmişini araştırarak elde edilen başarılarla açısından geleceği tahmin etmeye çalışır. Bu tahmin etme tarihin kalıcı yeniliklerini önceden haber verme anlamında değildir. *“Bilim, geçmiş bir geçişliliğin olgularıyla ilgilenir.”* (Whitehead, 2011b: 125).

Bilimsel eğitim ise en başta, doğal olgu ve olayları gözleme sanatında ve böyle olgu ve olayların art arda gelişile ilgili yasaların bilgisi ve tündengelim aracılığıyla çıkarılması şeklinde bir eğitimidir. Eğitimde genel olarak tüm bilim alanlarını çalışıp öğrenmek imkansızdır. Bu yüzden mümkün olan, geometri ve matematik gibi, birbiriyle bağlantılı iki ya da üç bilimi çalışmaktır (Whitehead, 2020: 71-72).

Bilimsel eğitim mantıksal düşünceyi harekete geçirir. Mantıksal düşünce, tümevarımsal ve tündengelimsel akıl yürütme yöntemlerini öğreterek bilimi yararlı hale getirir. Ayrıca bilim eğitimi öğrenciye düşünme sanatını öğretmelidir. Birinci elden tecrübeye uygulanacak açık kavramları oluşturma sanatı, uygulanacak genel doğruları sezip keşfetme sanatı, sezilip keşfedilen şeyleri test etme sanatı ve akıl yürütme yoluyla genel doğrulardan kendine özgü bir önemi olan daha tikel durumlar hakkında sonuçlar çıkararak o doğrulardan yararlanma sanatını öğretmelidir. Zorunlu olarak bilimin belirli bir ya da iki dalına dayanan bir bilim eğitiminde en kötü durum, sınav sisteminin etkisi altında olan öğretmenlerin kendi öğrencilerini sadece bu özel bilimlerin dar sonuçlarıyla tika basa doldurma eğiliminde olmasıdır (Whitehead, 2020: 74-75).

Whitehead genel eğitimde bilimi, on altı yaşından önceki bilim ve on altı yaşından sonraki bilim olarak ikiye ayırır. On altı yaşından önceki bilim eğitimi ilk elden gözleme dayanan kesin bilgiyi edinmeyi içerecektir. Bilim eğitimi ilk olarak ispat yöntemiyle başlamalıdır. Bilim eğitiminde ortaya atılan bir fikirle ilgili yapılacak ilk şey o fikri ispatlamaktır yani o fikrin değerini ispat etmektir. Zira bir fikri somut hale getiren önermeler doğru değilse o fikrin pek bir değeri yoktur. Fikri ispatlamanın temel yolu da deney veya mantıktır. İspatlanan şeyden yararlanılmalıdır ve yararlanılan şey de mümkün olduğu ölçüde ispatlanmalıdır (Whitehead, 2020: 17-18-182). Buradan Whitehead için ispat ile yararlanmanın aynı şey olduğu anlamı çıkarılmamalıdır.

Bu dönemde laboratuvar çalışmaları, öğrencinin öğreneceği kavramları ve teorik genellemeleri örneklerle açıklayacak şekilde düzenlenmelidir. Kavram kazanma, genel yasaları kavrama, onlardan hareketle akıl yürütme ve onları deneyle test etme başlarda yavaş ilerleyecektir çünkü çocuğun zihin güçleri oluşup kuvvetlenmek zorundadır. Öğrenci zorunlu genelleyici yetiyi hazır bulmaz ve eğitimin amacı tam da öğrenciye onu vermektir. Bu dönem, fizik ve kimya bilimleri gibi bir ya da iki bilimle sınırlı tutulmalıdır.

Bu dönemde araştırma çalışmaları ve öğrenciler için belirli alanlarda uzman kişiler tarafından yapılacak konferanslar önemlidir (Whitehead, 2020: 182-183).

On altı yaşından sonraki bilim eğitiminde üniversiteye hazırlık ve lisans öğrencileri vardır. Burada öğrenci artık hızla olgunlaşmaktadır. Bu dönemde artık belirli bir alanda uzmanlaşma, klasikler ya da tarih gibi belirli bir konuyu öğrenme işine girmiştir ve bunu üniversite eğitimi boyunca sürdürecektir. Öğrencinin soyut düşünme gücü gelişmeye başlar ve o, genellemelerden zevk alan biri haline gelir. Bu dönemde bilimlerin bazı genel yönleri hakkında konferanslar ve kitaplardan yararlanılabilir. Bilim eğitiminin bu genel ele alış biçiminin faydalı olması için on altı yaş öncesi eğitimde sağlam temeller atılmış olması gerekir (Whitehead, 2020: 185-186).

Whitehead'e göre her eğitim, onu alana belirli bir karakter empoze eder. Bilim eğitimi de öğrencide birinci elden gözlem alışkanlığını ortaya çıkarmalı, genel fikirleri doğrudan algılarla ilişkilendirme becerisi; bu yolla öğrenciye gözlem kesinliği ve düşünce verimliliği kazandırmalıdır. Bu kazanım alışkanlık aşılıyarak karakterde bir değişim meydana getirir (Whitehead, 2020: 181).

Whitehead'ın öne sürdüğü üç eğitim müfredatının son kolu ise teknik eğitimidir. Teknik ya da teknolojik eğitim hem ustalara hem de insanlara benzer şekilde verilecek, ulusun pratik ihtiyaçlarını giderme konusunda liberal bir ruh içinde, uygulanan ilkeler ve sağlanan hizmetler konusunda gerçek entelektüel bir aydınlanma olarak görülmelidir. Eğitimin temel unsurlarından olan matematik, geometri ve şiir teknik eğitimde de torna tezgâhları kadar zorunludur (Whitehead, 2020: 67).

Burada Whitehead için liberal eğitim kavramının önemli olduğu görülür. Liberalizm, en genel anlamıyla, kökleri Rönesans ve Reformasyona dayanan, daha çok on sekizinci yüzyılda sağlam temellere oturan felsefi bir teori ve modern dünyanın temel politik görüşlerinden biri olarak, bireylerin sivil ve politik haklarına verdiği önemle seçkinleşen görüştür (Cevizci, 2005: 1080).

Liberalizm, orta çağ feodalizminin parçalandığı son evrelerde meslek sahipleri, bankacılar ve ticaretle uğraşanlardan oluşan orta sınıfın sosyal ve siyasal haklar için aristokrasi sınıfına karşı siyasal, sosyal ve ekonomik kurumların üzerlerindeki engelleyici etkilerinden kurtulmak amacıyla mücadeleye giriştikleri 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başları arasında ortaya çıkmıştır (Guttek, 2006: 187).

Liberal eğitim, özgür insana uygun eğitim türünü ifade eder. Özgür insan köle olmayan, yurttaşlık haklarına sahip ve yurttaşlık sorumluluklarını da üstlenen insandır. Bu eğitim, bireyi bir ticaret ya da zanaat için gerekli bilgi ve becerilerle donatan sınırlı bir eğitimden ziyade mevcut ve gelişmekte olan ilim ve irfanı öğretecek, kölece olmayan bir eğitimdir (Degenhardt, 2019: 122). Liberal eğitimle ilgili ilk düşüncelere Aristoteles'te rastlayabiliriz. Aristoteles'e göre eğitimin amacı kişinin erdem ya da boş zaman yaşamı sürmesini olanaklı kılmaktır. Boş zaman, kişilerin değerli işlerle kendilerini yetiştirdikleri zamandır. Bu gibi işler kişilerin zihinsel ve sanatsal yetilerini geliştirmelerini, dolayısıyla özgürlüklerini daha iyi hissetmelerini ve mutlu olmalarını sağlayacaktır (Uğurlu, 2015: 33).

Öte yandan düşüncelerinde liberal görüşün temellerine yakın olan John Locke'da eğitimin amacı, çocuğu içgüdülerinin ve tutkularının esaretinden korumak, köle ya da başkalarına hükmeden bir birey değil, liberal yönetime iyi bir yurttaş yetiştirmektir. Locke'un liberal eğitim anlayışında insanların yaşam boyu kendisini eğitmesi gerekir. Liberal eğitim, insanın entelektüel kölelikten kurtulup zihinsel özgürlüğe ulaşmasının aracıdır (Keleş, 2013: 66). Locke'a göre insanlar için özgürlük, önceden onlara yasaklanmış olanları tam anlamıyla yapabilmek anlamına gelir (Locke, 2004: 83).

Whitehead'e göre liberal eğitim ise özünde düşünce ve estetik değer kazandırmak için bir eğitimdir. O, düşüncenin, kurgusal edebiyatın ve sanatın şaheserleri hakkında bilgi vererek ilerler. Onun üzerinde düşündüğü, kafa yorduğu eylem yönetme eylemidir. Gerçekleşmesi için boş zaman gereken aristokratik bir eğitimdir. Bu ülküsel ideal, Avrupa medeniyetine izleri silinmesi imkânsız hizmetler sağlamıştır; sanatı teşvik etmiş, bilimin kaynağı olan merak ruhunu beslemiş, maddi güce karşı düşünce özgürlüğünü talep eden zihnin saygınlığını savunmuştur (Whitehead, 2020: 67).

Bu eğitimin özü edebiyatın en iyi ürünlerini anlamak, ideal ürünü de yazılmış olan en iyi şeylerle tanışmış bir insandır. Liberal eğitim gören insan başlıca dilleri öğrenmiş, ulusların yükseliş ve düşüş tarihleri, insan duygularının şiirsel ifadeleri üzerinde düşünmüş ve büyük edebi eserleri okumuş olacaktır. O, başlıca felsefelerin temel ilkelerini iyi öğrenmiş ve tarzının duruluğuyla öne çıkmış olan felsefi yazarları dikkatle okumuş olacaktır (Whitehead, 2020: 68).

Whitehead'e göre teknik eğitimle liberal eğitim arasındaki aykırılık mantıksal olarak hatalıdır. Teknik eğitimin yeterli olması için liberal olması gerekir çünkü teknik olmayan hiçbir liberal eğitim yoktur. Eğitim hem teknik hem de entelektüel geniş görüşlülük aktarmalıdır. Yani eğitim öğrenciyi bir şeyi iyi bilen ve yapabilen biri haline getirmelidir. Pratik ile teorinin birliği bilmeye ve yapmaya yardım eder. Özellikle çocuk eğitiminde yaratıcı güdülerin uyarılması, hızla pratiğe geçmeyi gerektirir (Whitehead, 2020: 70).

Teknik eğitim temelde, maddi ürünlerin üretilmesi için bilgiyi kullanmayı öğretir. Böyle bir eğitim doğal olarak el becerisini, el göz koordinasyonunu ve imalat sürecinin kontrolündeki akıl yürütmeyi vurgular. Dolayısıyla teknik eğitim, ürünü üretirken yararlanılan doğal süreçlerin bilgisini gerektirdiği için bilimsel bilgi alanında bir eğitim gerektirir. Whitehead'e göre Platonik kültür, ideal insanın bütünsel gelişiminde bir bileşen olarak teknik eğitimi, zihin ile beden ve düşünce ile eylem arasındaki karşıtıktan dolayı göz ardı etmiştir (Whitehead, 2020: 72).

Eğitimde çoğunlukla kitaptan öğrenme ikinci el bilgiler iletir ve asla birinci elden gerçekleştirilen pratiğinki kadar önemli olamaz. Entelektüel yaşamın en yüksek dayanağı birinci elden bilgidir. Teknik eğitim konusunu değerlendirirken, öğrenimin yalnızca kitaptan gerçekleştirilmesinin ötesine geçilmesi gerekir. Teknik eğitim düşünülen esnada yaratıcı tecrübedir; düşünceyi gerçekleştiren tecrübe, eylem ve düşüncenin uyumunu sağlamayı öğreten tecrübe, düşünceyi öngörüyle, öngörüyle başarıyla ilişkilendirmeye taşıyan tecrübedir. Teknik eğitim teori verir ve teorinin başarısızlığı durumunda başarısızlığın kaynağı konusunda keskin bir kavrayış verir (Whitehead, 2020: 74-77).

Whitehead teknik eğitim problemini açık hale getirmek için iki yaş üzerinde durur. Biri ilköğretimin sona erdiği 13 yaş, diğeri de bir okul müfredatının içine sıkıştırıldığı ölçüde teknik eğitimin sona erdiği 17 yaş. Çocukların teknik el becerisi eğitimleri 13 yaşında başlamalı ve çalışmalarının geri kalan kısmına göre mütevazı bir oranda ama her yıl artırılan bir yapıda olmalıdır. Bu eğitim tamamıyla uzmanlaşmış olmamalı, belirli bir işe göre uyarlanmış atölye uygulamaları ticari atölye çalışmalarında öğretilmeli ve okul derslerinin tamamını oluşturmamalıdır. Böyle bir teknik eğitim müfredatının hedefi, 17 yaşına geldiklerinde topluma yararlı teknik becerilere sahip insanlar ortaya çıkarmaktır (Whitehead, 2020: 78).

Whitehead'e göre bütün eğitim sistemlerinde başarısızlığın temel nedeni durağanlaşmış bayat hale gelmektir. Eğer teknik eğitim, çocukları küçükken yakalama ve onlara uzmanlaşmış el becerisi yeteneği verme amaçlı bir sistem olarak algılanırsa olumlu sonuçlar vermesi imkansızdır. Teknik eğitimin en yüksek hedefi uzmanlaşmadan daha geniş olmalıdır ve böyle bir eğitimin sonucunda ortaya çıkacak olan değişen isteklere uyum gücü işçilere, işverenlere ve bütün bir ulusa yarar sağlayacaktır (Whitehead, 2020: 79). Teknik eğitim salt bireye değil uluslara, devletlere yarar sağlayacak bir eğitimidir.

İster edebi ister bilimsel ya da teknik olsun, eğitim hiç kimseye sınırlı bilgidir ve kendi kapasitesinin sınırlı eğitiminden daha fazlasını veremez (Whitehead, 2020: 78). Bu yüzden bu üçlü müfredat, yalnızca bireyin potansiyel öğrenme kuvvetlerini harekete geçirir ve ona kendi kapasitesinin alabileceği bilgiyi verebilir.

2.1.4. Matematik

Matematik üzerine yoğun çalışmalar yapan, önemli eserler veren Whitehead, eğitim içerisinde matematik eğitiminin nasıl olması gerektiği üzerinde de durmuştur. En genel anlamıyla matematik sayılar, geometrik şekiller ve fonksiyonlar gibi soyut varlıkların özelliklerini, bunlar arasındaki ilişkileri ve bağları tümdengelimli akıl yürütme yoluyla inceleyen aritmetik, cebir ve geometri gibi dallara ayrılan bilim dalıdır (Çağbayır, 2007b: 3079). Mantıkçı ve matematikçi olarak tanınan Whitehead için matematik önemli bir bilimdir.

Whitehead, matematik biliminin insan zihninin en orijinal yaratımı olduğunu iddia eder. Bu orijinallik, matematik biliminde insan aklının işlerliğinden bağımsız olan, son derece karışık şeyler arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılmasına dayanır (Whitehead, 2018a: 39). Ona göre matematiğin temelinde yatan temel fikirler, anlaşılması hiç de zor olmayan soyut fikirlere sahiptir. Matematik sayısız özel sonucu genel fikirlerden çıkararak yol alan ve her sonucun öncekinden daha zor anlaşılır olduğu bir bilimdir (Whitehead, 2020: 104-106).

Whitehead'e göre, matematik eğer genel eğitimde kullanılacaksa, öncelikle titiz bir seçme ve amaca uyarılma sürecinden geçirilmelidir. Eğitimde matematiğin belirli özellikleri herhangi bir aşamada titizlikle dışta bırakılmalıdır. Genç öğrencilere sunulduğu şekliyle matematik bilimi, zor anlaşılabilirlik özelliğinden uzak olmalıdır.

Eğitimde matematik çok geniş kapsamlı içermeleri olan birkaç genel fikri doğrudan ve yalın bir biçimde ele almalıdır (Whitehead, 2020: 105). Temel eğitimde öğrencilere verilecek olan matematik eğitimi, onları bir profesör gibi yetiştirecek şekilde değil, temel matematiksel becerileri kazandıracak şekilde verilmelidir.

Matematik eğitiminde öğrencileri soyut fikirlerle başa çıkmaları konusunda eğitmek, öğrencinin soyut düşünceye aşinalık kazanması, soyut düşüncenin somut tikel durumlara nasıl uygulandığını anlaması ve genel yöntemlerin soyut düşüncenin mantıksal olarak incelenmesine nasıl uygulanacağını bilmesi hedeflenecek amaç olmalıdır. Bu eğitim ideali açısından, ders kitaplarındaki teoremlerin sayısının amacı olmayan bir biçimde artmasından daha kötü bir şey olamaz. Bu teoremlerin önemi yalnızca çocuklara öğretilmeleri ve sınav yapanların bunlarla ilgili düzenli sorular sormalarındandır. Bu yüzden kitaptan öğrenilmesi gerekenler, kavramları açıkladığı için çok önemli olmalıdır (Whitehead, 2020: 105-106).

Eğitimin amaçları için matematik birbirleriyle bağlantılı olan sayı, nicelik ve mekân ilişkilerinden ibarettir. Eğitimde özelden genele doğru bir ilerleme olması sebebiyle fikirlerin kullanılması çocuklara yalın örnekler üzerinde pratik yaptırılarak öğretilmelidir. Matematik eğitiminde amaç, özel matematik teoremlerinin amaçsız bir yığını değil temel önemi olan sayı, nicelik ve mekân ilişkilerini anlamak olmalıdır. Whitehead'e göre bütün felsefi düşüncenin temelinde böyle bir eğitim olmalıdır. Doğru bir biçimde anlaşılan temel matematik, sıradan zihnin yetenekli olduğu tam da o felsefi disiplini verecektir. Her ne pahasına olursa olsun, ayrıntıları amaçsız bir biçimde artırmaktan kaçınmak gerekir (Whitehead, 2020: 107). Çünkü gereksiz ayrıntı, öğrencinin zihnini bir çöp yığını haline getirir.

Whitehead'e göre *“eğer çocukların kafasını, onların anlamadıkları ve hiçbir zaman kullanmayacakları teoremlerle doldurma gibi çok zararlı olan alışkanlığımızı bir kez terk edersek, onların dikkatini gerçekten önemli konular üstünde yoğunlaştırmak için bol bol zamanımız olacaktır. Öğrencileri, düşünceyi gerçekten etkileyecek kavramlarla bu sayede tanıştırebiliriz.”* (Whitehead, 2020: 110). Bu yüzden salt matematik eğitiminde değil, bütün bir eğitim sisteminde öğretilmesi hedeflenen konular belirli bir özenle seçilmeli; gereksiz ayrıntılar, hiçbir zaman işe yaramayacak olan teoremler, atıl fikirler mutlak suretle eğitimden uzak tutulmalıdır.

2.1.5. Özgürlük

İnsanın en temel hak ve doğal durumlarından biri olan özgürlük, Whitehead'ın eğitim anlayışında da önemli bir yere sahiptir. Whitehead, özgürlüğü dönemlerin şartlarına göre değerlendirmiş ve yorumlamıştır. *Düşüncelerin Serüvenleri* isimli eserinde köleliği antikitenin, özgürlüğü ise bugünkü siyaset teorisyenlerinin temel öncüllerinden biri şeklinde açıklamıştır. Ona göre özgürlük ve eşitlik, modern siyasî düşüncenin vazgeçilmez bir öncülünü oluşturur, kölelik de aynı şekilde antikitenin toplumsal temelini teşkil eder. Her iki dönemin düşünürleri de kölelik ve özgürlük durumunun temelini Tanrı'yı yerleştirmiştir. Onlara göre dünya üzerindeki pek çok şey, Tanrı'nın bakışı olmaksızın idrak edilemezdi (Whitehead, 2008: 15).

Özgürlüğü kölelik kavramı üzerinden açıklayan Whitehead, köleliğin geçmiş tarihine inerek insan hakları bağlamında konuyu değerlendirmiştir. Özellikle Roma İmparatorluğu zirve noktasındayken kölelik de zirve noktasına çıkmıştır. Daha basit toplumlarda kölelik, toplum içindeki bir avuç talihli kişiye tanınan tesadüfî bir nimet, bir hak olarak görülebiliyordu. Uygarlığın bin yılı boyunca köle sahibi olmak uygarlık olarak görüldü (Whitehead, 2008: 15).

Whitehead'e göre Atinalılar, kölelik kurumunu insanileştirmişlerdir. Ama yine de ne insancıl köle sahipleri ne bilge Platon ne de zeki hukukçular, kölelik karşıtı bir tutum sergilememişlerdir. Köleliği, zaman öyle gerektiriyor diye düşünmüşlerdir. Bu dönemde kölelik toplumun yapısında kök salmış durumdayken, bu zorunluluk bütün genel ilkelerin geçerliliğini sınırlamıştır (Whitehead, 2008: 16).

Whitehead kölelik fikrine karşı bir tutumun Romalı yöneticilerin zihninde 'insan tabiatının onuru' kavramı ile başladığını belirtir. Ona göre, büyük fikirler küçük ama yetenekli bir grubun zihninde spekülâtif önermeler olarak doğmaya başlamıştır. Ama alışılmış toplum düzeninde büyük fikirler uygulama ve tatbik alanı bulamadığı için ve karşı direnç noktaları mevcut olacağı için hayata geçirilmesi oldukça zordur. Bu ise yeni bir hayat düzeninin ışığının soluk kalmasına neden olmuştur (Whitehead, 2008: 17). Zira alışılmış bir anlayışa karşı bir tutumun kolayca kabullenilemeyeceği muhtemeldir.

Whitehead, insan haklarının öneminin yeniden ortaya çıktığı ikinci bir durumun Hristiyanlığın doğuşuyla başladığını ancak toplumda bir reform süreci, aydınlanma, değişim yaratmayı hedefleyen ideallerle ortaya çıkan Hristiyanlığın bir süre sonra

topluma karşı direncini kaybettiğini belirtir (Whitehead, 2008: 17-20). İnsan ruhunun varoluşsal büyüklüğü fikrinin bir sonraki canlanması 18. yüzyılın kuşkucu hümaniteryenizmiyle birlikte ortaya çıkar. Bu büyük Fransız düşünce çağı felsefede, bilimde ve sosyolojik öncüllerdeki varsayımları yeniden tanımlamıştır. Bu varsayımlar 17. yüzyılın İngiliz düşüncesinden yani Francis Bacon, Isaac Newton ve John Locke'dan ve ayrıca aynı dönemin İngiliz devrimlerinden de ilham almıştır. Ancak Whitehead'e göre İngilizlerin tarzı, daima bir dar görüşlülük damarını korumuştur. Bunları, Fransızlar genişletmişler, açıklığa kavuşturmuşlar, evrenselleştirmişler ve böylelikle bu fikirleri küresel ölçüğe yaymışlardır (Whitehead, 2008: 17-20-21).

İngiliz filozof Whitehead, özgürlük konusunda İngiltere'yi dar görüşlülükle eleştirmiştir. Yine bir İngiliz filozof olan Karl R. Popper'ın bu noktada Whitehead'den ayrıldığını söylemek mümkündür. Popper'a göre, özgürlük aşkı ve özgürlüğünü savunmaya hazır olması İngiltere'nin önemli özelliklerinden biridir. Popper için İngiltere, her ne pahasına olursa olsun savunulacak değerlerin önemini bilen bir ülkedir. Bu değerlerin başında kişisel özgürlük ve bağımsızlık gelir. Ona göre İngiltere özgürlük için savaşılması gerektiğini, hatta başarı olasılığı yok denecek kadar az bile olsa onun savunulması gerektiğini öğrenmiştir (Popper, 2005a: 125-126).

18. yüzyılın son çeyreğinde, ilk belirtileri Amerika ve Fransa'da görülen demokrasi, köleliği kaldıran ve özgürlüğü getiren şey olmuştur. Kölelikten serflikte, serflikten feodalizme, feodalizmden aristokrasieye, aristokrasiden hukukî eşitliğe, hukukî eşitlikten kabiliyetlerin kullanımına büsbütün açık olan kariyerlere bir dönüşüm olmuştur. Böylelikle demokrasinin ortaya çıkışıyla birlikte özgürlüğün önündeki en büyük engel olan kölelik ortadan kalkmıştır (Whitehead, 2008: 22). Köleliğin ortadan kalkması ve özgürlüğün toplumlarda hakimiyet kurması uzun ve sancılı bir süreç olmuştur

Eğitimde öğrenmeyi gerçekleştirebilmek için öncelikli olarak, kendimizi her anlamda özgürleştirmeliyiz, öğrenmeye bütün pergellerimizi, algılama yetilerimizi açık hâle getirmeliyiz. Öğrenmeye hemencecik girişmeden ve şekillendirmeye kalkışmadan önce konuyu kabaca, genel hatlarıyla kavramalıyız. Her ne şekilde olursa olsun, eğitim sistematik olmalı ve sistemler daima açık tutulmalıdır (Whitehead, 2011b: 30-31). Eğitim ve öğrenme işine başlamadan önce birey zihinsel, ruhsal ve duyuşsal bir bütün olarak o işe

hazır olmalıdır. Bu bütünlüğün sağlanması için de birey kendini tamamen özgür hissetmelidir

En dolaysız özgürlük, bilgeliktir. Bilgelik bilgiyi ele alış biçimi, bilgiye hâkim olmadır. O, bilginin ele alınışıyla, eldeki konuyla ilgili problemlerin belirlenmesi için seçilmesiyle ve bizim dolaysız yaşantımıza değer katmak için kullanılmasıyla ilgilidir. Whitehead'e göre "*Bilgelige doğru giden tek yol, bilginin varlığında ortaya çıkan özgürlüktür. Fakat bilgiye doğru giden tek yol, düzene konmuş olguların edinilmesindeki disiplindir. Özgürlük ve disiplin, eğitimin iki temel ögesidir.*" (Whitehead, 2020:50). Bilgelğin en temel şartı özgür olmaktır. Whitehead için bilgi özgürlüktür.

Whitehead'ın eğitimde temele koyduğu özgürlük ve disiplin zıt birer olgu olarak algılanır ancak özgürlük ve disiplin karşıtlığı, terimlerin mantıksal bir analizinin düşündürtebileceği kadar keskin değildir. Öğrencinin zihni, canlılığa sahip ve büyüyen bir organizmadır; acımasızca yabancı fikirlerle doldurulacak bir kutu değildir. Gelişen zihnin doğal gıdası ise bilginin düzenli bir biçimde edinilmesidir. Ona göre ideal biçimde inşa edilmiş bir eğitimde disiplin, özgür tercihin iradi bir meselesi olmalı ve disiplinin sonucu olarak ortaya çıkan özgürlük de imkanlarda zenginleşme sağlamalıdır. Bu iki ilke, özgürlük ve disiplin, zıt şeyler değildir; onlar çocuğun yaşamında öyle ayarlanmalıdır ki gelişim halindeki kişilikteki doğal dalgalanmalarla kenetlensinler (Whitehead, 2020: 51). Whitehead, bu iki unsur arasındaki uyumu sağlamayı 'Eğitimin Ritmi' olarak adlandırmıştır. Ona göre eğitimde bu iki unsurdan oluşan ritim öyle sağlanmalıdır ki eğitim, görevlerini yerine getirebilsin.

Whitehead, eğitimde özgürlük ve disiplinin üç evrede sağlandığına dikkat çeker. Eğitimin başında ve sonunda baskın nota özgürlüktür, ortalarında disiplin evresi vardır. Ayrıca özgürlük ve disiplin evrelerinden oluşan tek bir çevrim yoktur; bütün zihinsel gelişim böyle çevrimlerden, böyle çevrimlerin çevrimlerinden oluşmuştur. Böyle bir çevrim, birim hücredir ve büyümenin tam evresi böyle hücrelerin organik bir yapısıdır. Whitehead, böyle hücrelerden herhangi birini analiz ederken, özgürlüğün ilk dönemini 'romantizm evresi', aradaki disiplin dönemini 'kesinlik evresi' ve özgürlüğün son dönemini 'genelleme evresi' olarak adlandırır (Whitehead, 2020: 51). Bu görüşünü açıklamak için *Eğitimin Amaçları* isimli eserindeki "Özgürlük ve Disipline Dair Ritmik İddialar" bölümünde özgürlük ve disiplin temelinde bahsettiği üç evreyi açıklamıştır.

Eğitimde özgürlük ve disiplin uyumunun sağlanmasında ilk evre romantizm evresidir. Bu evrede vurgu daima özgürlük üzerinde, çocuğun kendi başına görmesine ve kendi başına yapıp etmelerine izin verme üzerinde olmalıdır. Gelişen bir zihne romantizm evresi tamamlanmadan bir sonraki evrenin disiplininin dayatılması, fikirlerin özümsemesinde kaçınılmaz bir tıkanmaya yol açacaktır. Kavrayışın en temel şartı romantizmdir. Geçmişteki başarısızlıkların nedeni, romantizmin hak ettiği değeri görmemesidir. Romantizm olmadığında en iyi durumda atıl bilgi alınır; en kötü durumdaysa bilgi değil fikirleri küçümseme alınır. Fakat romantizmin bu evresi uygun bir biçimde yönlendirilirse başka bir arzu gelişir ve tecrübesizliğin körpeliği zamanla kaybolur (Whitehead, 2020: 54).

Whitehead'ın süreç düşüncesine bakıldığında romantizm evresinin bir dayanağını bulmak mümkündür. Onun süreç felsefesinde insan, eylemlerini kendisine dışardan yapılan dayatma ve zorlamanın bir sonucu olarak değil, kendi özgür iradesiyle yapabilen bir varlıktır. Burada insan ile Tanrı arasında sıkı bir bağ olmasına karşın, Whitehead Tanrı'yı, insana zorlayıcı emirler veren, onun iradesine baskı yapan bir varlık olarak değil, ikna edici bir varlık olarak değerlendirir. Whitehead'ın organizm felsefesinde Tanrı, ikna edici bir konumda olduğu için insan özgür kılınmıştır (İmamoğlu, 2009: 35).

Özgürlük ve disiplin arasındaki uyumun sağlanmasında ikinci evre kesinlik evresidir. Kesin bilgiden gelen aydınlanma bu evrede anlaşılabilir. Burada konuyu tam olarak bilmek ve onun belirgin yönlerini hafızada tutmak için hızlanma zamanıdır. Kesinlik evresi gerek üniversite öncesi eğitim kurumlarında gerekse üniversitelerdeki geleneksel eğitim şemasında öğrenmenin en temelde bulunan evresidir. Bu evrenin en temel öğretisi konuyu öğrenmektir. Whitehead'e göre, eğitimde bireye gelişimin kendi döneminde sindirebileceklerinden daha fazla olgu ve kesin teori öğretme eğilimi her zaman vardır ama gelişim olgusu çok dar belirli sınırlar ötesinde hızlandırılmaz (Whitehead, 2020: 54-55). Bu yüzden eğitimde gelişim dönemleri dikkate alınarak öğretilcek konular buna göre düzenlenmelidir.

Kesinlik evresi boyunca ilk evrenin romantizmi geri plandadır. Eğitime doğru yollar, yanlış yollar ve bilinmesi gereken açık hakikatler olgusu hakimdir. Öğretme sanatı onu, öğrencilere verilen ödevlerin kesin bir şekilde belirlenmiş uygulamaları içinde geliştirmektir. Bu ödevlerin katkılarını sindirebilmek için organizmanın kavrama gücü

romantizm tarafından taze tutulmalıdır. Keşfedilecek gerçek nokta, bilinecek şeyler üzerinde en büyük ilerlemeyi sağlayacak olan özgürlük ve disiplin arasındaki o kesin dengedir. Whitehead'e göre *“ilerleme için erken evrede özgürlüğün vurgulanması, sonraki orta evredeyse verilen ödevlerin kesin biçimde öğrenilmesinin vurgulanması gerekir.”* (Whitehead, 2020: 55-56).

Bu evrede çocuklar yapması gerekenleri nasıl yapacaklarını bilirler, iyi bir iş çıkarmak isterler ve detaylar onlara güvenle bırakılabilir. Kendi başına önemli olan tek disiplin öz disiplindir ve bu ancak özgürlüğün geniş bir ölçüde kullanılmasıyla kazanılabilir. Eğitimde göz önünde bulundurulması gereken çok fazla hassas noktanın varlığıyla birlikte yine de hayatta yüklenen görevleri severek yerine getirme alışkanlığını kazanmış olmak zorunludur. Eğer ödevler, öğrencinin ilerleme evresindeki doğal arzularına karşılık gelirse, onun güçlerini son seviyede tutarsa, anlamlı bir sonuca ulaşırsa ve bu görevleri yerine getirmede gereken özgürlük sağlanırsa söz konusu şartlar yerine getirilebilir (Whitehead, 2020: 56).

Üç evrenin son adımı genelleme evresidir. Genelleme evresinde romantizme karşı bir tepki vardır. Bu evreye ulaşan öğrenci, artık kesin olan bazı bilgileri bilmektedir, yetenekler kazanmıştır ve genel kuralları ve yasaları kavramıştır. Bu evrede öğrenci etkili bir bireydir ve önceki dönemlerin kazanımlarıyla birlikte etkiler meydana getirmek ister. O, zihninin bir karışıklık değil, disipline edilmiş bir birlik olmasının avantajıyla, romantik evrenin birbirinden kopuk serüvenlerine döner. Bu anlamda eğitim, araştırmayla başlamalı ve araştırmayla sona ermelidir. Ne de olsa bütün amaç sadece, yaşamın dolaysız tecrübeleriyle çatışmak için, ilgili fikirlerle ve uygun eylemlerle önündeki her bir anın hakkını vereceği bir hazırlıktır. Eğitim inisiyatifi harekete geçirerek başlamalı ve onu teşvik ederek son bulmalıdır. Zira eğitimin en büyük amacı, etkin bilgeliği yaratmaktır (Whitehead, 2020: 58).

Bu evre, ayrıntıların kesin bir bilgisini edinmeyle ilkelerin kavranmasına doğru gelişen evredir. Genelleme evresi, ilkeleri aktif bir biçimde uygulamak amacıyla ayrıntıları azaltma evresidir. Bu yüzden ayrıntılar bilinçaltı alışkanlıklara indirgenir. Bu evrenin temeli, eğitilmiş olmanın görece pasifliğinden aktif uygulama özgürlüğüne geçmektir (Whitehead, 2020: 59).

Bu üçlü birim sadece bir eğitim dönemine değil genel bir biçimde bütün eğitim dönemlerine hakimdir. Whitehead bu üç evreyi eğitim dönemlerine 13 ya da 14 yaşına kadar romantik evre; 14 yaşından 18 yaşına kadar kesinlik evresi ve 18 ile 22 yaşlar arası genelleme evresi olacak şekilde ayırmıştır. Fakat belirtilen bu yaşlar, sadece bir bütün olarak gelişme seyrinin ortalama yaşlarıdır (Whitehead, 2020: 59).

Whitehead eğitimin ritmini dil, gramer ve bilim öğretimi örneğiyle açıklar. Örneğin dil, kelime dağarcığının ve gramerin kazanılması biçiminde kesinlik evresini başlatırken bilimin tam romantik evresinde olacaktır. Dilin romantik evresi bebeklikte konuşmanın kazanılmasıyla başlar, kesinlik aşamasına erken geçer; bilim ise daha sonra gelir. Dolayısıyla bilimi erken yaşlarda kesin bir şekilde aşılacak inisiyatifi ve ilgiyi, konunun çocuğun kavrayışındaki herhangi bir içerik zenginliğine sahip olma şansını yok eder. Bu nedenle bilimin romantik evresi, dilin kesin eğitimi başladıktan sonra da uzun bir süre devam eder (Whitehead, 2020: 60). Whitehead, bu özgürlük ve disiplin uyumu evrelerini gelişigüzel değil sistematik, tutarlı ve sürekliliği sağlayıcı bir biçimde oluşturmuştur.

2.2. A. N. WHITEHEAD'DE EĞİTİMİN RİTMİ VEYA EVRELERİ

Whitehead insanın eğitimini, neredeyse hiç anlayamayacağımız en karmaşık konulardan biri olarak değerlendirir. Bu konuda o, yaygın ve kolay bir çözümün olmadığını belirtir (Whitehead, 2019a: 18-19).

Eğitimin Amaçları isimli eserinde “Eğitimin Ritmi” başlıklı bir bölüm ayırarak zor bir konu olan eğitimin bebeklikten ilk ve ortaokula, liseden üniversiteye kadar nasıl olması gerektiğiyle ilgili görüşlerini belirtmiştir. Ona göre eğitimin ritminde öğrenciler, öğrenimin farklı konularını ve şekillerini, uygun zamanlarda, zihinsel gelişimlerinin uygun aşamasına ulaştıkları zaman öğrenmeye başlamalıdır (Whitehead, 2020: 32). Eğitim öğrencinin özelliklerine göre, belirli bir plan ve program çerçevesinde düzenlenmeli ve öğrencinin zihinsel ve psikolojik gelişimleri dikkate alınarak uygulanmalıdır.

Eğitimin öğrencinin gelişim dönemi özelliklerine göre belirlenmesi konusunda Kant da Whitehead ile benzer görüşler öne sürmüştür. Kant’a göre eğitimden biz, ahlaki terbiye ile bakıp büyütme, çocuğun beslenip doyurulmasını, umumi talim ve terbiyeyi anlamalıyız. Buna göre insan birbiri ardı sıra bebeklik (bakım ve beslenmeye muhtaç),

çocukluk (talim ve terbiyeye muhtaç) ve talebelik (tahsil ve irşada muhtaç) evrelerinden geçer (Kant, 2006: 25).

Whitehead'e göre tüm okullarda ilk ve ortaöğretim kademesinde genel eğitim, yaklaşık olarak birörnek bir biçimde düzenlenmelidir. Çünkü öğrenciler arasında ileride kimin bilim insanı, kimin edebiyatçı ya da kimin tarihçi olacağı kesin olarak belli değildir. Büyük çoğunluk için, beklenen farklılaşma yavaş yavaş ortaya çıkacaktır. Ayrıca öğrencilerin hangi oranda genel eğitime devam edeceğini, ortaöğretimdeki öğrencilerin hangilerinin on yedi yaşından sonra okula devam edeceğini, üniversite eğitimini kimlerin alacağını bilemeyiz. Bu nedenle, okulda giriş niteliğinde öğretilecek her bir bilgi dalı kendi içinde bütünlüğü olan bağımsız bir ders oluşturmalıdır. İlköğretimde öğretilen her bilgi dalı, bu dönem boyunca birlikte ele alındığında, eğitim görmüş insanlar için temel olan bir kazanımlar bütünü oluşturan genel yetenekleri, genel kavramları ve özel olayların bilgisini kazandıracak şekilde anlaşılmalı ve şekillendirilmelidir (Whitehead, 2020: 177-178).

Whitehead'e göre, on altı yaşına kadar olan eğitime genel eğitimin iddiaları hâkim olacaktır. Dengeli bir müfredat, herhangi bir uzmanlık konusuna daha fazla ilgi gösterilmesine sınır getirecektir. Belli bir yeteneğe sahip bir öğrenci söz konusu olduğunda, onun uzmanlaşması için zaman ayrılacaktır. Fakat bu ikisinin gerekleri arasında bir çatışma olursa, genel eğitim uzmanlaşmaya tercih edilmelidir. On altı yaşından sonra, bu durum tam tersi bir hal alır. Öğrenciden zamanının büyük kısmını klasikler, bilim, matematik ya da tarih gibi uygun birtakım özel konulara; geri kalan zamanı da bir bilim insanı ya da matematikçi için modern diller gibi yardımcı konuları öğretmeye ayrılmalıdır. Yani on altı yaşından önce özel konular genel eğitim için, on altı yaşından sonra ise genel eğitim konuları özel konular için tamamlayıcı olmalıdır (Whitehead, 2020: 177).

2.2.1. Bebeklik Dönemi

Bebeklik ve çocukluk insanın en önemli dönemidir. İnsanlığın bütün gücü ve tohumu onda hayat bulmaktadır. Çocuğu anlayıp tanımak, tarih, medeniyet ve kültürü anlamak kadar zordur. Temelinde çocuğun yetiştirilmesi olan eğitim, insan varlığının yeryüzünde kendisi için yaptığı işlerden en büyüğü ve en önemlisidir (Ülken, 2001: 15).

Eğitim bağlamında bebeklik ve ilk çocukluk konusuna baktığımızda oldukça karmaşık bir yapı karşımıza çıkar. Çocuk evrene anlam katan, her şeyin onun için var olduğu bir gerçektir. Onsuz bilim, felsefe, sanat, din; insanla alakalı olgular söz konusu değildir. Bütün eğitim sistemleri onun için, onun gelişmesi için vardır (Turgut, 1991: 34). Bir bebeğin eğitimi, insanoğlunun başarabildiği en büyük işlerden birisidir. Böyle zor bir konu eğitim felsefesinin de uğraş alanını oluşturmuş ve çeşitli filozoflar bu konuda düşünceler öne sürmüştür.

Rousseau *Emile ya da Eğitim Üzerine* isimli eserine “*Yaratanın elinden çıktığı sırada her şey iyidir: her şey insanların elinde bozulur.*” cümlesiyle başlar. Ona göre, yeni doğmuş bir bebeğin zayıf doğduğu için güce, her şeyden yoksun doğduğu için yardıma, doğduğunda zekâsı pek gelişmediği için yargı yetisine ihtiyacı vardır. Rousseau’nun sıraladığı doğuştan sahip olunamayan bu nitelikler ve büyüyünce ihtiyaç duyulan her şey bize eğitimle verilir. Bu eğitim bebeğe, yeteneklerin ve iç organların gelişmesi için doğadan; bu gelişmeden yararlanılmanın öğretilmesi için insanlardan ve bebeği etkileyen konular üstünde kendi deneyiminden gelen kazanımlar nesnelere gelen eğitimidir (Rousseau, 2009: 109).

Russell ise bebeklik dönemi eğitiminde saygı ve sevgi kavramları üzerinde yoğunlaşmıştır. Russell, en küçük bebeğe bile gelecekte bir birey olacağı için saygıyla davranılması gerektiğini belirtir. Burada kolayca kaçarak ya da bebeğe aşırı önem vererek çocuğun geleceğinin feda edilmemesi gerekir. Ona göre, her alanda olduğu gibi burada da sevginin ve bilginin bir araya gelmesi gerekir (Russell, 1999: 69-70).

Whitehead eğitimde bebeklik görevleri evresine ilk olarak öğrenilecek konuların bir düzen içinde sınıflanmasında kullanılan bazı ilkelerin yeterliğine itiraz ederek başlamaktadır. Bu ilkeler ancak kuşukları dağıtacak şekilde açıklanırsa doğru olarak kabul edilebilir. Burada ele alınması gereken ilk konu zorluğun ölçütüdür. Ona göre daha kolay konuların daha zor konulardan önce gelmesi gerektiği kanısı yanlıştır, aksine en zor konulardan bazıları önce gelmelidir. Çünkü doğa öyle dikte eder; çünkü onlar yaşam için temeldir (Whitehead, 2020: 33).

Doğumla başlayıp beşinci veya altıncı yaşların sonunda biten bebeklik döneminde çocuğun başlıca zihinsel çalışması eylem ve deneyim arasındaki ilişkiyi kurmaktan ibarettir. Bu dönemde çocuk daha çok dünyayı keşfetmekle ilgilenir (Bruner, 2009: 27).

Whitehead'e göre bu dönemde bir bebeğin karşısına çıkan ilk zihinsel görev olan dünyayı keşfetme görevi konuşma dilini edinmek yani anlamların seslerle ilişkisini kurmaktır ve bu korkunç derecede zor bir görevdir. Bu görev, fikirleri ve sesleri ayırt etmeyi gerektirir. Bebek bu işi yapar ve konuşma dilini edinir. Bu örnekle Whitehead'ın açıklamak istediği şey, daha zor konuları sonraya bırakmayla ilgili anlamsız konuşmalara son vermek gerektiğidir (Whitehead, 2020: 33).

Bu noktada Whitehead'ın düşüncelerinin Russell ile uyuşmadığı görülmektedir. Konuların hangi sıra ile öğretilmesi gerektiği konusunda Russell, konuların göreceli zorluğunun temel alınması gerektiğini ve en kolay konuların en önce, daha zor konuların daha sonra öğretilmesi gerektiği görüşündedir (Russell, 1999: 186).

Günümüzde Türk eğitim sisteminin öğretim ilke ve yöntemlerine baktığımızda da Whitehead'ın bu görüşüyle bir uyuşmazlık olduğu açıktır. Öğretim ilke ve yöntemlerinde basitten karmaşığa, kolaydan zora ilkesine göre eğitim-öğretim etkinliklerinde öncelikle basit kavram ve konulara yer verilmeli daha sonra zor ve karmaşık konulara geçilmelidir. Bu ilke, basit konuları zor konulara göre, öğretmen açısından öğretmek, öğrenci açısından öğrenmek daha kolaydır temeline dayanır. Bu ilkede öğretmenin öğretim durumlarını düzenlerken kolaydan zora doğru bir yol izlemesi kolay, verimli ve kalıcı öğrenme açısından etkilidir (Turan, 2016: 113) Geçmişten günümüze bakıldığında neredeyse tüm eğitim tarihinde kolaydan zora, basitten karmaşığa giden bir anlayış vardır. Eğitim daha kolay olanı öğretmek işe başlar ve zor olana doğru üstüne koyarak ilerler. Whitehead'e göre ise kolay olanın önce, zor olanın sonra öğretilmesi anlamsızdır.

Whitehead, bebeklikte verilecek eğitimdeki ders konuları arasındaki düzenle ilgili alternatif ilkeyi de yine zorunlu öncelik ilkesine bağlamaktadır. Ona göre, ders konuları arasındaki düzenle ilgili alternatif ilke, zorunlu öncelik ilkesidir. Bu ilke sadece bir öğrenim konusu kavramına yapay bir sınırlama getirilirse doğrudur. Bu ilke kabul edilir ve onaylanırsa o zorunlu bir doğrudur ama uygulamada yanlışlanabilir (Whitehead, 2020: 33-34). Bu da eğitimde mevcut olan zorunlu öncelik ilkesi kapsamında kolay olanı önce, zor olanı sonra öğretme ilkesinin uygulama aşamasında dağılabileceği anlamına gelir.

Whitehead burada Homeros örneğini verir. Çocuk, okumayı öğrenmeden de bir yetişkin yardımıyla Homeros'ta anlatılanları zihninde canlandırabilir. Ona göre kolay konuların zor konulardan önce gelmesi ilkesinin eleştirel olmayan uygulaması,

kavrayırsız insanların ellerinde kurumsallaşma eğilimiyle birlikte, eğitimde Sahra Çölü kuruluşuna yol açmıştır. Zorunlu öncelik ilkesi eğitim için büyük bir tehlikedir ve eğitime büyük zararları dokunmaktadır. Eğitim pratiğinin labirentinde zor olanın sonraya bırakılması, hiç de güvenilir bir ipucu değildir (Whitehead, 2020: 33-34).

2.2.1.1. Zihinsel Gelişim Evreleri

Eğitimin ritminin diğer bir evresi zihinsel gelişimin evreleridir. Whitehead, gelişimin iki ana temel üzerinde gerçekleştiğini ve bunların birbiriyle aynı tempoda gerçekleşmediğini savunur. Ona göre gelişim karmaşık bir yapıya sahiptir. İnsanın içsel ruhsal yaşamı, birçok iplikten oluşan bir ağ gibidir. Bu ağların hepsi aynı tempoda uzayarak birlikte büyümmez (Whitehead, 2020: 47-48).

O, eğitimde öğrencinin ilerlemesinin sık sık birörnek, istikrarlı bir biçimde ileriye doğru bir gidiş, tip veya tempo değişikliğiyle farklılaştırılmamış bir ilerleme olarak görülmesine bir eleştiri getirir. Ona göre bu düşünce birörnek, farklılaşmayan insanlar yetiştirmesi yönüyle yanlıştır ve başarısızdır (Whitehead, 2020: 34). Whitehead'ın eğitimin ritmi konusunda en başta ifade ettiği, eğitimin birörnek bir biçimde gerçekleştirilmesi gerektiği görüşü sadece temel eğitim dönemiyle alakalıdır. Temel eğitim döneminden sonra, eğitimin birörnek bireyler yetiştirmesi tek tip insanlar ortaya çıkaracağı için Whitehead'ın eleştirilerine maruz kalmıştır.

Whitehead burada düşüncesini temellendirmek için örnek üzerinden açıklama yapar. Bir çocuk 10 yaşında Latinceye başlamış olarak düşünülür ve birörnek ilerleme ile istikrarlı bir biçimde 18 veya 20 yaşında klasikler konusunda bir bilgin haline gelir. O, bu eğitim anlayışının, zihinsel gelişim sürecine dair yanlış bir psikolojiye dayandığı konusunda ısrarcıdır, bu psikoloji, yöntemlerin etkili olmasını ağır bir biçimde engellemiştir (Whitehead, 2020: 34). Böyle bir eğitim anlayışının farklı düşünmeyen, tekdüze, sıradan, birbirine benzeyen bir topluluk ortaya çıkarması kaçınılmazdır.

Bu konuda Whitehead, insanın ve yaşamın tüm yönleriyle ele alınması taraftarıdır. Yaşam birbirini izleyen çalışma ve oyun, etkinlik ve uyku gibi günlük devreler, mevsim dönemlerinden ve yıllık dönemlerden oluşur. Bunlar apaçık dönemlerdir. Tıpkı yaşam içerisinde belli başlı dönemlerin varlığı gibi zihinsel gelişimin de daha ince, fark edilmesi daha zor dönemleri vardır. Ona göre bu dönemler çevrimsel olarak tekrarlanır; her ne

kadar çevrimlerin içinde ve çevrime bağlı altık aşamalar her çevrimde yeniden üretilse de bu altık aşamalar biz bir çevrimden diğerine geçtikçe her zaman farklılık gösterirler (Whitehead, 2020: 35).

Eğitimdeki hantal yararsızlığın temel sebebi zihinsel gelişimin ritmine ve karakterine dikkat edilmemesidir. Whitehead eğitimdeki hantallığa, yararsızlığa ve eksikliğe karşı Hegel'in diyalektiğinden yola çıkarak üçlü bir çevrim ortaya koymuştur. Hegel'in 'Tez, Antitez ve Sentez' adını verdiği üç evreyi eğitim alanına uygulamıştır. Bu isimlerin eğitim alanına uygulanmasının anlamlı olmayacağını düşünen Whitehead, tez evresine karşılık olarak 'romantizm evresi', antitez evresine karşılık olarak 'kesinlik evresi' ve sentez evresine karşılık olarak 'genelleme evresi' olarak adlandırdığı üç evreden bahseder (Whitehead, 2020: 35).

Romantizm Evresi: Zihinsel gelişimin ilk evresidir. Hegel'in diyalektiğinde ilk evre olan 'tez' evresi Whitehead'ın eğitim görüşünde 'romantizm' evresi olarak yer almaktadır. Bu evre, ilk kavrayış evresidir. Burada, öğrenilecek konu yeniliğin canlılığına sahiptir. Bu evre kendi içinde bir anlık bakışların yarısını ortaya çıkardığı, materyal bolluğunun da yarısını gizlediği imkanların keşfedilmemiş bağlantılarını içerir. Bu evrede sistematik prosedürün bilgi üstünde bir egemenliği yoktur. Böyle sistemler parça parça ve amaca özel yaratılırlar. Biz, karşımızdaki olguyu dolaysız olarak kavrarız ve ara ara sistematik bir şekilde inceleyip gözden geçiririz. Aslında romantik coşku çıplak olgulardan, bu olguların keşfedilmemiş ilişkilerinin öneminin ilk farkına varışa geçişle ortaya çıkan heyecandır (Whitehead, 2020: 35). Romantizm evresinde bilgi ya da nesne zihinde dolaysız ve saf bir şekilde yer bulur. Bu evrede öğrenilecek konu henüz bir işleminden geçmemiş, olduğu gibi, ilk kez kavrandığı şekliyle zihne gelir.

Burada Whitehead, romantizm evresinin daha iyi anlaşılabilmesi için Crusoe örneğini vermiştir. Dolaysız haliyle bakıldığında, Crusoe sadece bir insan, kum sadece kum, ayak izi sadece bir ayak izi ve ada sadece bir adadır ve Avrupa, insanların kalabalık dünyasıdır. İşte romantizm Crusoe, kum, ayak izi ve Avrupa'dan ayrılmış ıssız adayla ilgili yarı belirli yarı gizli olanakların aniden algılanmasıdır. Anlatmak istediği şeyi tam anlamıyla açık hale getirmek için örnek olarak uç bir durumu almak zorunda kalan Whitehead, bu durumun ilerleme çevriminde ilk evreyi temsil eden bir alegori olarak yorumlanmasını istemiştir (Whitehead, 2020: 35-36).

Whitehead'e göre eğitim, zihinde zaten başlamış olan bir mayalanmanın seyrine uygun biçimde düzenlenmiş bir ortam olmalıdır, çünkü zihin boşlukta eğitilemez. Whitehead, zihnin eğitimini çevrimin ikinci evresine yani kesinlik evresine hapsetme eğilimindedir (Whitehead, 2020: 36). Russell de eğer altı yaşına dek çocuklar uygun bir bakım ve eğitimden geçmişse, bundan sonra öğretmenlerin yalnızca zihinsel ilerlemeye önem vermeleri, o yaştan sonra da arzu edilen kişilik gelişimini bu zihinsel ilerlemenin gerçekleştireceğine inanır (Russell, 1999: 171). Fakat Whitehead için eğitimin tamamı bununla sınırlı değildir. Zira herkes benzer şekilde mayalanmayla, kesinliğin edinilmesiyle ve onlardan sonra gelen meyve vermeye ilgilendir (Whitehead, 2020: 36). Meyve verme, eğitimin öğrenci üzerinde başarı sağlamasıdır.

Kesinlik Evresi: Zihinsel gelişim evrelerinin ikinci evresidir. Hegel'in diyalektiğinde ikinci evre olan 'antitez' evresi Whitehead'ın eğitim görüşünde 'kesinlik evresi' olarak yerini alır. Bu evre bilgide bir artışı temsil eder. Bu evrede, ilişkinin genişliği formülasyondaki kesinliğe bağlıdır. Kesinlik evresi, dilin ve bilimin grameri evresidir. Bu evre, öğrencileri, problemleri adım adım analiz etmek için önceden belirlenmiş bir yolu uygulamaya zorlayarak yol alır. Bu evrede öğrencinin bilgisine yeni bilgiler eklenir ama onlar söz konusu analize uygun olgulardır (Whitehead 2020: 36).

Whitehead'e göre kesinlik evresi, daha önce gelen bir romantizm evresi olmadan bir ürün vermez. Daha önce genel hatlarıyla bulanık bir biçimde kavranmış olgusal doğrular olmadığı sürece daha önceki analiz, hiçbir şeyin analizi değildir. O, sadece çıplak olgularla ilgili bilgiler hakkında yapay bir biçimde üretilmiş ve daha öte bir ilgisi olmayan bir dizi anlamsız önermedir (Whitehead, 2020: 36). Romantizm evresi ve kesinlik evresi birbiriyle bağlantılı olmak zorundadır. Romantizm evresinde saf ve arı bir halde zihne giren bir bilgi, kesinlik evresinde işlenerek bir anlam kazanır

Whitehead bu evrenin romantizm evresinde öğrenilmiş olan olgusal bilgiler çevrimi olmadığını belirtir. Ona göre romantik evrenin olgusal bilgileri, çok önemli imkanlar sağlayabilecek fikirleri açığa çıkarır ve kesinlikte ilerleme evresinde, öteki olgularla ilgili diğer doğrular sistematik bir düzen içinde edinilir. Bu yol hem bir açığa çıkarma hem de romantizm evresinin öğrenim konusunun bir analizidir (Whitehead, 2020: 36-37). Bu evre, hem bir ürün ortaya koymanın başlangıcı hem de bir analiz evresidir.

Genelleme Evresi: Zihinsel gelişimin üçüncü ve son evresidir. Hegel'in diyalektiğinde üçüncü evre olan 'sentez' evresi Whitehead'ın eğitim ritminde 'genelleme evresi' olarak karşımıza çıkar. Bu evre, sınıflanmış kavramların ve ilgili tekniğin sağladığı ek avantajla romantizme dönüştür. Bu evre, kesinlik için eğitimin amacı olan meyve verme evresidir, nihai başarıdır (Whitehead, 2020: 37). Romantizm evresinde saf bilginin zihne alınmasıyla başlayan, kesinlik evresinde işlenerek ürün oluşturma sürecinin başlamasıyla devam eden sürecin son basamağı, genelleme evresinde ürünün ortaya çıkarılmasıdır. Bu üçlü çevrimsel süreçler bir anda olup biten değil, sürekli devam eden bir yapıya sahiptir. Zihin canlı kaldığı sürece bu üçlü çevrimsel süreçler de devam eder.

Whitehead'e göre zihnin gelişmesi, kendini çevrimlerin birbiri içine girmesini içeren bir ritim olarak gösterir; bütün sürece kendi ufak çevrimleri ile aynı genel karaktere sahip daha büyük çevrimler hakimdir. Ayrıca bu ritim, soruşturulabilir ve birçok öğrenci için geçerli olan belirli genel yasalar ortaya koyar. Öğretimin kalitesi, öğrenciler ritmin içindeki hangi evreye doğru ilerliyorsa, o evreye uygun olacak şekilde ayarlanmalıdır. Bir eğitim müfredatının problemi, bütün ders konularının öyle çok sıkı bir biçimde birbiri ardına gelmesi değildir. Çünkü bütün konular esas olarak zihni uyandırma ile başlamalıdır. Gerçekten önemli olan sıra, eğitimde izlenen yöntemin amaçlaması gereken kalitenin sırasındır (Whitehead, 2020: 48).

Kendisi bir matematikçi olan Whitehead, bu üç evreyi detaylandırarak anlattığında, insanların bir matematikçinin bunu nasıl yapabileceğini sorgulayacağından kuşkulandığını dile getirir. O, insanları bu düşünceye sevk edenin matematik değil edebi yetersizlik olduğunu belirtir. Whitehead, baştan sona vurgudaki bir farkı, sürece sinmiş olan nitelikteki farkı, yani üçü de süreç boyunca mevcut olan romantizm, kesinlik ve genellemeyi anlatmak ister. Fakat bu üçlü çevrimin sürece hakimiyetlerinde değişimler olur ve çevrimleri oluşturan şey de bu değişiktir (Whitehead, 2020: 48).

Zihinsel gelişimin evreleri konusu Piaget'nin de üzerinde durduğu ve önemli görüşler öne sürdüğü bir konudur. Piaget, zihinsel gelişimi büyük bir binanın inşa edilmesine ve büyüyen bir yapıya benzetir. Bu yapıda her eklenti sağlam olabilir ama esnek bir düzeneğin yapıya eklenmesi ve bu evrelerin adım adım ayarlanması, parçaların boyutu, bunların dengesinin kararlılığı önemlidir. Piaget'nin zihinsel gelişim dönemleri, iki yaşa kadar olan duyuşal devrim ya da pratik zekâ dönemi, iki yedi yaş

arası sezgisel zekâ ve bireyler arası ilişkiler dönemi, yedi on bir yaş arası somut zekâ işlemleri dönemi, on bir yaş ve sonrasını kapsayan soyut zekâ işlemleri dönemi şeklindedir (Piaget, 2004: 14-16). Whitehead zihinsel gelişim dönemlerini romantizm, kesinlik ve genelleme evresi olmak üzere üç dönemde incelerken Piaget zihinsel gelişimin dönemleri üzerine oluşturduğu kuramını yaş aralıklarına bağlı olarak dört dönemde ortaya koymuştur.

Whitehead'ın zihinsel gelişim dönemlerindeki vurguya bakıldığında, onun süreç görüşüyle bir benzerlik kurulabilir. Çünkü süreç düşüncesinde evrende bir tamamlanmanın/sona ulaşmanın olmadığını, evrendeki her şeyin sürece tabi olup bu süreçte değişimin hiç bitmediğini belirten Whitehead, zihinsel gelişim çevrimlerini de hiç bitmeyen, sürekli devam eden ve yenilenen bir yapıda ortaya koyar.

2.2.1.2. Zihinsel Gelişimde Çevrimsel Süreçler

Whitehead zihinsel gelişimin evreleriyle aslında eğitimin nasıl olması gerektiğini anlatmıştır. Ona göre eğitim, bu gibi çevrimlerin sürekli bir tekrarlanmasından oluşmalıdır. Her ders kendi daha küçük biçiminde, kendi altık süreci ile bir sonuca varan girdap şeklinde bir çevrim oluşturmalıdır. Daha uzun dönemler, yeni çevrimler için başlangıç noktaları oluşturan kesin kazanımlarla sonuçlanmalıdır (Whitehead, 2020: 37). Eğitim sürekli kendini tekrarlayan, yeniliğe kapalı bir kısır döngü olmaktan ziyade kendi çevrimi içerisinde sürekli kendini yenileyen ve sürekli bu çevrimlerle ilerleyen bir süreç olmalıdır.

Whitehead mümkün olan bir eğitim anlayışını savunur. Ona göre, mitsel ve çok uzakta olan bir eğitim amacını kafamızdan atmalıyız. Eğer öğretmen, öğrencilerinin ritmik isteklerini tatmin etme konusundaki başarısıyla doğru orantılı olarak onları gayretlendiriyorsa, öğrenciler muhtemelen, sürekli olarak bir meyve vermenin ve meyve vermek için yeniden başlamanın tadını çıkarıyor olacaklardır (Whitehead, 2020: 37). Başarısının tadını çıkarabilen öğrenci, bu sürece sürekli olarak yeniden başlamaya ve aktif olarak katılmaya devam edecektir.

Whitehead zihinsel gelişimin romantizm, kesinlik ve genelleme evrelerini bir bebek üzerinden açıklar. Ona göre bir bebeğin ilk romantizmi, nesnelere algılanmasının ve bağlantılarının değerlendirilmesinin farkına varmasıdır. Zihinsel gelişmesi, kendi

algılarını kendi bedensel etkinlikleriyle düzenlemekle meşgul olması şeklinde dışsal bir şekil alır. Bebeğin ilk kesinlik evresi, varlıklara ilişkin düşüncelerini sınıflamak ve diğer varlıklarla ilişkilere dair kavrayışını güçlendirmek için bir araç olarak konuşma diline hakimiyettir. Onun ilk genelleme evresi ise varlıklardan sınıflandırılmış ve genişletilmiş bir biçimde yararlanmak için dili kullanmaktır (Whitehead, 2020: 38).

Whitehead'e göre bu ilk çevrimler bir insan için en temel çevrimlerdir. Bu çevrim, algının edinilmesinden dilin edinilmesine ve dilin edinilmesinden düzenlenmiş düşünceye ve daha keskin bir algıya doğru ilerler. O, doğal durumda gözlenmesi mümkün olan tek ilerleme çevrimidir. Sonraki çevrimler, eğitimin etkisini kaçınılmaz olarak taşır. Buraya kadar olan zihinsel gelişimin çevrimsel süreçleri sonunda çocuk konuşabilir, düşüncelerini düzenleyebilir ve algıları keskinleşir. Bu çevrim, eksiksiz bir başarı elde ederek hedefine varır (Whitehead, 2020: 38).

Bebeğin ilk çevrimsel süreçlerinin başarıyla tamamlanmasının ardından eğitim süreçleri gelir. Whitehead'e göre, daha sonraları çocuğu bir konuya, örneğin 10 yaşında Latinceye öğrenmeye başlatmak ve onun, bir örnek formal eğitim sistemiyle 20 yaşında başarı elde etmesini beklemek hem ilgide hem de edindiği bilgide başarısızlıkla sonuçlanır. Bu başarısızlık, çocuğun öğrenmesi için gereken konuların doğal olmayan bir biçimde, ritimsiz, ara başarıların uyarımı ve konsantrasyon olmaksızın konmasından kaynaklanır. Konsantrasyon, bir bebeğin ve bir öğrencinin zihinsel gelişiminde önemlidir. İlerleme konsantrasyona bağlıdır. Bebeğin bütün varlığı, kendi çevriminin etkinlikleri içine gömülmüştür ve onun zihinsel gelişimini yolundan saptıracak başka hiçbir şey bulunmaz. Bu dönemde bebeğin yoğunlaştığı ve odaklandığı en önemli nokta kendisidir; burada dış etkenlerin hiçbir etkisi yoktur. Bunun aksine, bebeklik döneminden sonra gelen eğitim çevriminde bebeğin konsantrasyonu kendisinden dış dünyaya doğru kayar (Whitehead, 2020: 39). Eğitim bebeğin çocukluğa geçişiyle birlikte tamamen kendi üzerinde olan konsantrasyonun dış dünyaya doğru çevrilmesiyle başlayan bu uyumsuzluğu gidermeyi başarabilmelidir

Daha sonraki her bir çevrim için konsantrasyon ölçüsünü bir dereceye kadar korumak akıllıca olacaktır. Özellikle kendi çevrimlerinin aynı evresinde olan çeşitli öğrenim konularının rekabetinden kaçınılmalı ve aynı dönem içerisinde öğretilmesi gereken konular arasında bir uyum sağlanmalıdır. Whitehead'e göre geleneksel eğitim

sistemleri kendi içinde farklılık göstermeyen, tek bir konu üzerinde ritmik olmayan bir konsantrasyona sahipken modern eğitim sistemleri, hazırlayıcı bir genel eğitim anlayışı ve bilgiyi farklı derslere ayırtırmayı kolayca tolere etmesiyle dikkati dağıtan bilgi parçalarının eşit ölçüde ritmik olmayan koleksiyonudur (Whitehead, 2020: 39).

Whitehead öğretimin çeşitli öğelerini, öğrencinin anlık kavrayışı açısından her biri özsel değere sahip olan altık çevrimlere göre ayarlanması ve öğrencinin zihninde birbiriyle uyumlu örüntüler dokumak için çaba gösterilmesi gerektiğini savunur. *“Mahsulümüzün her birini, kendi mevsiminde toplamalıyız.”* (Whitehead, 2020: 39-40).

2.2.2. Ergenlik Dönemi

Whitehead’ın eğitimin ritminde ele aldığı diğer bir başlık ergenlik dönemidir. Ergenlik konusu gerek normal hayat içerisinde gerekse eğitim sistemleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bebeklik ve çocukluk evrelerinden sonra gelen ergenlik dönemi, bireyin tüm yaşantısını etkileyebilecek, kişilik ve karakterin oluşmaya başladığı, özenle ve titizlikle üzerinde durulması gereken bir dönemdir. Whitehead de bu konuda görüşlerini eğitim bağlamında açıklamıştır.

Yaşamın ilk çevrimi olan bebeklik çevriminin ardından ergenlik çevrimi gelir. Bu çevrim, şimdiye kadar tecrübe edilen romantizmin en büyük evresi ile başlar. Karakterin oluşumu bu aşamada başlar. Çocuk, romantik ergenlik evresinden nasıl doğup ortaya çıkarsa bu evreyi takip eden yaşam da idealler tarafından öyle şekillendirilecek, hayal gücü tarafından öyle renklendirilecektir (Whitehead, 2020: 40). Ergenlik evresi bir çocuğun karakter ve kişiliğinin oluşumundaki ilk evredir. Çocuğun bu evrede nasıl eğitildiği çok önemlidir. Çünkü çocuk, ilerleyen yaşlarda bu evrenin bir meyvesi olacaktır.

Whitehead’e göre bu evre, konuşma ve yazı dillerinin edinilmesiyle ortaya çıkan kapasitenin genelleştirilmesinin hemen sonrasında gelir. Bebekliğin romantik malzemesi az olduğundan, bebeklik çevriminin genelleştirme evresi daha kısadır. Bilgi sözcüğünün gelişmiş anlamında dünyanın ilk bilgisi, ilk çevrimin başarıyla gerçekleşmesinden sonra başlar ve böylece muazzam romantizm çağıyla sonuçlanır. Bu evrede *“fikirler, olgular, ilişkiler, öyküler, tarihler, olanaklar; sözlerde, seslerde, formlarda ve renklerde, sanatsal beceriler çocuğun yaşamına dolar, onun duygularında çalkantılara yol açar,*

değerlendirmeler yapmasına neden olur ve itkilerini benzer faaliyetlere sevk eder.” (Whitehead, 2020: 40). Burada asıl dış dünyayla tanışan çocuk, dış dünyanın sayısız bilgi, fikir, ilişki hazinesinin genişliğine tanıklık eder.

Whitehead'e göre bu evre bireyin gelişimi açısından çok önemli olduğu ölçüde eğitim sistemlerinin de olumsuzluğunu en yoğun yaşattığı evredir. Ona göre, bu altın döneme sınavlara hazırlık kurslarının gölgesinin düşmesi insanı üzer. O, yaklaşık dört yıllık bir dönemi, kabaca 8 ile 12 ya da 13 yaşları arasını, kasteder. Bu dönem anadilden, gelişmiş gözlem ve etkileme güçlerinden yararlanan ilk büyük dönemdir. Bebek manipüle edemezken çocuk edebilir, bebek sözcükleri hatırlayamaz ve düşüncelerini saklayamazken çocuk bunları yapabilir. Bu nedenle, bebeklikten bu döneme geçen çocuk yeni bir dünyaya girer (Whitehead, 2020: 40-41).

Whitehead'e göre kesinlik evresi, büyük romantizm evresindeki girdapları oluşturan küçük çevrimlerin tekrarlanmasında olduğu gibi, tekrarlanarak uzar. Yazmada, imlada, aritmetiğin öğelerinde ve basit olgusal bilgilerin listesini öğrenmede mükemmelleşme hem konsantrasyon eğitimi olarak hem de yararlı kazanımlar olarak kesinlik öğeleridir. Normalde bunlar ana özellik bakımından parça parçadır; oysa büyük romantizm evresi, çocuğu ruhsal yaşama doğru sürükleyen bir seldir (Whitehead, 2020: 41).

Whitehead ergenliğin romantizmi evresini Montessori eğitim sistemiyle bağdaştırmıştır. Ona göre Montessori eğitim sistemi başarılı bir sistemdir ve bu sistemin başarısı da çocuk gelişiminin bu evresinin romantikliğini anlaması ve ona göre düzenlenmesi sayesinde. Her romantik evre için gerekli olan bu sistemin özü, çevreyi taramak ve canlı tazeliği teşvik etmek olsa da büyük kesinlik evreleri için zorunlu olan kendini dizginlemekten yoksundur (Whitehead, 2020: 41).

Whitehead'ın başarılı bulduğu Montessori eğitim yöntemi, İtalyan eğitimci ve psikiyatrist Maria Montessori tarafından geliştirilmiştir. Montessori'ye göre eğitimin ilk amacı, çocuğun kendini keşfetmesi ve özgürleştirilmesidir (Montessori, 1997: 118). Montessori'nin okulöncesi ve ilkökul öğrencileri için geliştirdiği yöntem; davranışlarda sorumluluğu ihmal etmeyen özgürlük, duyular yoluyla algılamının geliştirilmesi, oyun ve beden hareketleriyle bedensel uyumun sağlanması ilkelerine uygun bir eğitim uygulamasının yaşama geçirilmesidir. Çocuğa tanınan bedensel özgürlük, onun

girişkenliğini ve algılama gücünü geliştirir. Çocukların kendi kendilerine kullanabildikleri oyun malzemesi; okuma, yazma ve hesaplama, kısa bir sürede başarılı olmayı sağlar. Kendi kendini eğitme ve yönlendirme, girişkenliği artırma, Montessori eğitim yöntemin temel taşlarıdır. Montessori'nin eğitim anlayışında, toplumsal sınıf ya da katmanları, ulusal ayrılıkları düşünmeden her çocuğa yararlı olmak, temel ilkedir. Onun amacı, geleneksel okullarda uygulanan eğitimin yerine çocuklar için yepyeni kapılar açmaktır (Bakırcıoğlu, 2012: 1412-1413-1415).

2.2.2.1. Dilin Edinimi ve Öğrenilmesi

Whitehead'ın eğitimin ritmi konusunda üzerinde durduğu bir diğer konu dil öğrenme konusudur. Ona göre dil, insanın yaratıcılığının modern teknolojinin kılı kırk yarabilecek özellikteki inceliklerini de aşan bir zaferidir. Dil, binlerce yıllık tecrübeyle de desteklenen geniş kapsamlı bir yaratıcılık ve zekâ birikiminin hikâyesini anlatır (Whitehead, 2011b: 53). *“Dil, fizyolojik bir enerjiyi, yani sesi, hece haline dökme etkinliği olduğu kadar, düşünülmüş olan şeyi bu hecelerle dışa vurma etkinliği ve aynı zamanda kapasitesidir.”* (Bumann, 1990: 478).

Dil, geçmişle gelecek arasında bir köprü konumundadır. Toplumların sözel olarak aktarılabilecek her türlü olgularını, bilgi ve birikimlerini gelecek nesillere aktarma aracıdır. Whitehead'e göre dilin en önemli işlevi geçmişin gerçeklikleriyle yakın ilişkiye sahip duyuların şimdide yeniden üretilmesi yani kişinin geçmişinden şimdisine geçerek gerçekleştirdiği bir ifadedir. İşte bu nedenle, geçmişin tecrübesi şimdide farklı bir şekilde var edilir. Böylelikle gelişmiş bir hafıza, kişinin geçmişinden şimdisine geçişinin bir ifadesi olarak değerlendirilen dilin bir yeteneği ve armağanıdır (Whitehead, 2011b: 54-55).

Whitehead'e göre dil, ifadenin sistemli bir şekilde ortaya konmasıdır. Dil, düşünceyi ifade eden bütün yollar veya araçlar arasında en önemli olanıdır. Üstelik dilin düşünce, düşüncenin de dil olduğuna dair yaygın bir inanış vardır. Dil, soyut düşüncelerin somutlaştırılması için en iyi araçtır. Dilin özü, bilinçli uygulama için tecrübedeki en kolay soyutlanan unsurlarla en kolay şekilde yeniden üretilen unsurları kullanmasıdır. İnsanlığın uzun bir zamandan beri kullanmasıyla bu unsurlar, geniş kapsamlı insan tecrübelerini içeren anlamlarıyla ilişkilidir. Her dil, onu kullanan sosyal sistemlerdeki

ifadenin biricik medeniyetidir ve her dil, tarihî bir geleneğe bağlıdır (Whitehead, 2011b: 56). Bu yüzden dil, medeniyettir.

Whitehead'ın belirlediği, eğitimin ritmi veya evrelerinde dil öğrenmenin özel bir yeri vardır. Ona göre dil, çocuğun iyice bildiği, tanıdığı ifade şeklidir. Çocuk bu dönemde öykülerle, tarihlerle ve diğer insanların ve uygarlıkların yaşamlarını sergileyen şiirlerle tanışmıştır. Bu nedenle 11 yaşından itibaren dilin kesin bilgisine doğru gittikçe artan bir yoğunlaşma gerekir. Dil eğitiminde 12 ile 15 yaşları arasında sadece dile karşı bütünüyle ve eksiksiz bir öğrenme çabası olmalıdır. Öğrenme, bu yolla kendi başına değerli olan kesin bir sonuç elde edilebilecek şekilde planlanmalıdır. Bu zaman dilimi içinde ve yeterli yoğunlaşma olması halinde, bu dönemin sonunda çocuğun İngilizceye hâkim olması, basit Fransızca'yı akıcı bir biçimde okuyabilmesi ve Latince'nin temel düzeyini tamamlaması gerekir. Dil eğitimi sadece çocuğun içinde bulunduğu toplumun ana dilini öğrenmesiyle sınırlı kalmamalı, İngilizce, Fransızca ve Latince gibi ana diller de öğretilmelidir (Whitehead, 2020: 41-42). Otobiyografisinde küçük yaşlarda Yunanca ve Latince eğitimi aldığını aktaran Whitehead, 12-15 yaş aralığındaki çocukların farklı diller üzerine eğitim alması gerektiğini belirtir.

Dil eğitimi döneminde öğrenciler yabancı eserlerin sadeleştirilmiş ve edebi çeviriler yardımıyla da desteklenmiş bölümlerini okuyabilirler. Aynı zamanda hem orijinali hem de çeviriyi okumaları, onlara eser hakkında edebi bir görüş verir. Bu zaman dilimi içerisinde çocuk diğer konuların çokluğu içinde kesinlik yönünde gösterilen çaba tarafından yolundan saptırılmamalıdır. Öğrencilerin eğiliminin edebiyat yönünde olması ve onların bu öğrenime en azından birkaç yıl kadar devam etmeleri gerekir (Whitehead, 2020: 42).

Eğitimin bu döneminde dil öğretiminin önemli bir yer tutması, öğretilmesi gereken diğer derslerin göz ardı edilmesi gibi bir sonuç çıkarabilir. Ama diğer dersler zaman çizelgesinde temel olmayan bir yer işgal etmeli ve farklı bir ruhla yürütülmelidir. Tarih gibi yarı edebi konular büyük ölçüde dillerin eğitimi içinde verilmelidir. Çünkü İngiliz, Fransız ve Latin Edebiyatı'ndan bazı eserlerin Avrupa tarihine dair bazı bilgiler aktarılmadan okunması zordur. Whitehead bu dönemde tarih öğretiminin terk edilmemesi gerektiğini ancak tarih konusunun, onun romantik ruh olarak adlandırdığı şeyde sergilenmesi gerektiğini ve öğrencilerin, herhangi bir sistematik ve geniş ölçekte

ayrıntılarının kesin hatırlanması testine tabi tutulmaması gerektiğini belirtir (Whitehead, 2020: 42-43).

2.2.2.2. Bilim Faaliyeti ve Öğrenilmesi

Whitehead'ın eğitimin ritmi veya evrelerinde ele aldığı diğer bir konu bilim eğitimidir. Whitehead gelişimin bu döneminde, bilimin kendi romantik evresinde olması gerektiğini belirtir. Bu dönemde öğrenciler, sadece kısmi düşünce kesinliğiyle, deney ve gözlemlerini kendi başlarına yapmalıdır. Bilimin özü onun somut ayrıntılara uygulanmasındadır ve böyle her uygulama, araştırılacak yeni bir probleme yol açar. Bu sebeple bilim eğitimi araştırmayla başlamalı ve hem araştırmayla hem de konunun doğada olduğu şekilde kavranmasıyla son bulmalıdır. Whitehead bu dönemin, bilim romantizmi için doğru dönem olduğunu savunur (Whitehead, 2020: 43).

Öğrencinin 15 yaşına doğru dilde kesinlik ve bilimde romantizm çağı sona erer ve ardından dilde genelleme ve bilimde kesinlik dönemi gelir. Bu, hayati öneme sahip bir dönemdir. Whitehead, bilim üzerine yaklaşık bir yıl süren bir çalışma ve daha önceki müfredatın dengesinde ciddi bir değişiklik yapmanın iyi olacağı görüşündedir. Bu dönemde vurgu, bilim üzerinde olmalı ve dil çalışmalarında gözle görülür bir azalma olmalıdır. Bu dönemde önceki romantik öğrenim sürecinden sonra gelen bilim üzerine bir yıllık çalışma mekanik, fizik, kimya gibi bilimlerin gelişmesine yön veren temel ilkeleri herkesin anlamasını sağlayacaktır. Bu evrede, bilim dallarının öğrenciye kazandıracağı temel yetenek ve yöntemlerden daha fazlası için ayrılacak zaman yoktur. Bu yüzden kendisinin aşına olduğu cebir ve geometriyi örnek veren Whitehead, öğretilmek istenen bilim dallarının temellerinin öğrenciye aktarılmasını yeterli görmüştür (Whitehead, 2020: 43-44).

Evrelerle açıklanan gelişim dönemleri birbirinden bağımsız olmanın aksine iç içedir. Örneğin bir önceki evrede dil eğitimi varken bu evrede bilimle birlikte dil eğitimi de devam etmektedir. Bu dönemde dil çevrimi kendi genelleme evresindedir ve gramer ve kompozisyonu kesin bir biçimde öğrenme kesintiye uğramış; dil öğrenimi de okumakla sınırlandırılmıştır (Whitehead, 2020: 44). Bu yüzden Whitehead, bir konudan diğerine bağımsız olarak geçen bir eğitim sisteminden ziyade daha sistematik ve bağlantılı olarak ilerleyen bir eğitim ritmi sunmaktadır.

Buraya kadar Whitehead, ilk ve orta dereceli eğitim sisteminin ritmini sunmuştur. Bebeklikten çocukluğa ve ergenliğe, yaklaşık 16 yaşa kadar eğitim sistemlerinde nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini ana hatlarıyla vermiştir. Böyle bir yol, öğrencinin yoğunlaşma ve tazelik avantajına sahip olduğu genel bir eğitim imkânı sunar. Whitehead'e göre her öğrenci, sonunda farklı, çok çeşitli konular üzerinde yoğunlaşmış olacak ve kendisinin hangi alanlarda güçlü olduğunu anlayacaktır (Whitehead, 2020: 44). Böylece ilgi ve yeteneklerinin farkına varacaktır.

Böyle bir eğitimde bilim öğrencileri hem paha biçilmez bir edebiyat eğitimi almış olacaklar hem de en kolay etkilenir oldukları çağda, bilim alanında kendi başlarına düşünme alışkanlıklarını erkenden kazanmış olacaklardır. 16 yaşından sonra edebiyat öğrencileri için bilim genelleme evresine geçer ve dersler büyük ölçüde bilimin sonuçları ve genel fikirleri üzerine anlatım şeklinde yapılır. Dil, edebiyat ve tarih öğreniminin yeni çevrimleri başlar (Whitehead, 2020: 45). Whitehead bebeklikten 16 yaşına kadar bireyin gelişimi ve eğitiminin nasıl şekillendirilmesi gerektiğini, temel eğitimde hangi derslerin ya da konuların ne şekilde verilmesi gerektiğini, dersler arasındaki uyumun nasıl sağlanması gerektiğini eğitimin ritminde bu şekilde aktarmıştır.

2.2.3. Üniversite Eğitimi ve Gençlik Dönemi

Whitehead'ın eğitimin ritminde ele aldığı bir diğer konu üniversite eğitimidir. O, eğitimi yaşam serüveni için disiplin; araştırmayı ise entelektüel serüven olarak görür. Üniversiteler ise hem eğitim hem de araştırma okullarıdır. Fakat onların başlıca varoluş sebebi, bilgi ile yaşam lezzeti arasındaki bağlantıyı korumasıdır. Üniversiteler bilgiyi yaratıcı bir biçimde aktarır, bu onların toplum için yerine getirmesi gereken işlevlerinden biridir ve en temel varoluş sebebidir (Whitehead, 2020: 120-126).

Russell'ın üniversitelerin işlevi hakkındaki görüşlerine baktığımızda onun da Whitehead'e yakın olduğunu söylemek mümkündür. Russell üniversitelerin iki temel işlevinden bahseder. Ona göre üniversiteler birincisi, insanları belli meslekler için eğitmek; ikincisi, bilim ve araştırmayı sürdürmek işlevlerini yerine getirir (Russell, 1999: 216). Öte yandan José Ortega Y Gasset'e göre üniversite günümüzde öğretim konularından oluşan bir tropikal ormandır. Eğer ona bir de kültür öğretimini ekleyecek olursak, orman büsbütün genişleyip ufku kaplar. Oysa ona göre gençliğin ufkunun berrak

ve açık kalması, ucunda köşesinde aşırılık yangınlarının seçilmesi gerekir. Gasset, başı sonu belirsizlik olan bir duruma karşı çıkılması gerektiğini belirtir (Gasset, 1998: 49).

Whitehead'e göre belirli bir iyi yaşam, uygarlık, insan deneyiminin bütün biçimlerini içeren ve harekete geçiren çeşitli şeylerin mümkün olan ahengini keşfetmek, anlamak ve açıklamak üniversitelerin idealidir. Bu nedenle, bir üniversitenin kendine has işlevi, bir birleştirici güç olmaktır. Birleştirme, bir tek şey dışında her şeyi bastırmak değil, yöntemleri aşmak için bir yöntem bulmaktır. Bir üniversitenin yaşayan ruhu sınırların aşılması ve sonluluğun ötesine geçilmesi için bazı yaklaşımlar sergilemelidir (Whitehead, 2020: 213-214).

Gençliğin yaratıcı ruhu disiplinle güçlendirilirse bu enerji yaşam boyunca korunabilir. Hayal gücü olanların az bir tecrübeye sahip olmaları, tecrübeli olanlarınsa zayıf bir hayal gücüne sahip olmaları trajik bir durumdur. Bilgiden yoksun ahmak, hayal gücüne göre davranır; hayal gücünden yoksun bilgiç, bilgiye göre hareket eder. İşte bu noktada bir üniversitenin ideali, hayal gücü ile tecrübeyi kaynaştırmaktır (Whitehead, 2020: 120-121). Böylece gençliğin toyluğundan ve tecrübesizliğinden kaynaklanan yanlış yönelimlerin önüne geçmek mümkün olabilir.

Whitehead'e göre bir üniversitenin organizasyonunda en önemli nokta, bilgisi hayal gücüyle tutuşturulmuş bir öğretim üyesi kadrosunun sağlanmasıdır. Ayrıca o, yakın zamanda üniversitelerin öğrenci sayısı ve etkinlik çeşitliliği bakımından büyük yaygınlaşması konusuna da dikkat çekerek bu problemin yanlış bir yöntemle ele alınmasından dolayı, üniversite eğitiminin uygun ürünlerini üretmekte başarısız olunacağını belirtir. Ona göre yaratıcı hayal gücüyle bilginin birleştirilmesi için boş zamana, kısıtlamalar karşısında özgürlüğe, tedirginlik veren endişelerden kurtulmaya, deneyim çeşitliliğine, düşünce ve donanım bakımından çeşitlilik gösteren diğer zihinler tarafından uyarılmaya ihtiyaç vardır (Whitehead, 2020: 125). Bir üniversite bu koşulları sağlayabilirse ancak o zaman temel işlevini yerine getirebilir.

Whitehead'e göre üniversiteler, gençlerle yaşlıların ortaklaşa paylaştıkları serüvenlerin yerleri olmalıdır. Eğitimin başarılı olabilmesi, bilgide her zaman tazeliğe bağlıdır. Bilgi ya zaten yeni olmalıdır ya da onun zamana uygun bir biçimde dönüştürülerek tazeliği, yeniliği, canlılığı korunmalıdır. Bilgi eski olsa da öğreticinin görevi onu öğrencinin önüne yeniliğin canlılığıyla, dolaysız öneminin tazeliğiyle

getirebilmektir. Aynı zamanda bir üniversite akademisyeninin işlevi, gençlerin kendi ışığı olmaması halinde onları geçmişte kayıp biçimde kalacak olan yaşam bilgeliğinin ve güzelliğinin farkına vardırmasıdır. Whitehead'e göre ilerlemeci bir toplum, akademisyenleri, kâşifleri ve mucitleri içine alan toplumdur. Bu üç unsuru barındıran bir toplumun ilerlemesi, bu eğitilmiş kitlelerinin her birinin biraz akademisyen, biraz kâşif ve biraz da mucit olan üyelerden oluşmasına bağlıdır (Whitehead, 2020: 126-127).

Whitehead zihinsel gelişimin evrelerinde bahsettiği romantizm, kesinlik ve genelleme evrelerini bir öğrencinin ilkököl, ortaokul ve üniversite eğitim dönemlerine uyarlayarak bunların büyük bir çevrim oluşturduğunu belirtir. Zaten ona göre eğitim de bu çevrimlerin sürekli bir yinelenmesinden oluşur. Bu dönemin romantizm evresi çocuğun 12 yaşına kadar uzar, kesinlik evresi bütün ortaokul dönemini kapsar ve genelleme evresi de yetişkinliğe giriş dönemine denk gelir. Genelleme dönemi formal eğitimleri okul yaşı çağının ötesine uzamış olanlar için, üniversite eğitimi ya da onun eşdeğeri eğitim dönemidir (Whitehead, 2020: 45).

Bu evrede üniversite eğitime genelleme ruhu hâkim olmalıdır. Üniversite eğitiminde verilen konferans şeklindeki dersler, ayrıntılara ve prosedüre aşına olanlara yani en azından önceki eğitime kolayca öğrenilebilecek şekilde uygun olanlara verilmelidir (Whitehead, 2020: 45). Bu durumda Whitehead üniversite eğitiminin herkese değil, daha kolay öğrenebilenlere, en azından önceki eğitim dönemlerinde daha başarılı olanlara verilmesi gerektiği görüşündedir.

Öte yandan Russell de *Eğitim Üzerine* isimli eserinde bu konu üzerinde durmuştur. Russell'e göre üniversite eğitimi özel yeteneklilere tanınan bir ayrıcalık olarak düşünülmeli, yeteneği olan ama parası olmayanların masrafları öğrenimleri süresince devletçe karşılanmalıdır. Sınavlarda başarılı olmadıkça kimse üniversiteye kabul edilmemeli, zamanını iyi değerlendirdiği konusunda tatmin edemeyen hiç kimsenin üniversitede kalmasına izin verilmemelidir. Üniversitelerin zengin gençlerin üç dört yıl aylaklık ettikleri boş bir zaman geçirme yeri olduğu anlayışı ölmektedir (Russell: 1999: 217-218). Bu durumda Russell'in üniversite eğitiminin kimlere verilmesi gerektiği konusunda Whitehead ile yakın düşüncelere sahip olduğu söylenebilir.

Whitehead üniversite eğitiminde bireyin, tikel fikirlere genel fikirlere doğru, onları bir süre görecektir şekilde, meşakkatli bir biçimde yükseldiğini belirtir. Okul dönemi

boyunca masasının üzerine zihinsel olarak eğilmiş bir vaziyette olan öğrencinin, üniversitede ayağa kalkması ve etrafa bakması gerekir. Bu nedenle üniversitenin ilk yılı eski çalışmaların eski ruh hali içinde daha dikkatli bir biçimde incelenmesiyle ziyan edilmemelidir zira bu ölümcül olur (Whitehead, 2020: 46). Bu yüzden üniversite eğitimi bireye bir farkındalık kazandırmalıdır.

Whitehead'e göre bireyin zihinsel gücünün işlenmesi, üniversite eğitiminin, içinde teorik ilginin ve pratik faydanın örtüştüğü cephesidir. Öğrencinin kafasına yerleştirilen ayrıntı ne olursa olsun, daha sonraki yaşamında tam olarak o ayrıntıyla karşılaşma şansı çok küçüktür. Karşılaşsa bile, muhtemelen bu ayrıntı hakkında öğretilen şeyi unutmuş olacaktır. Bu yüzden yararlı eğitim, çok çeşitli somut ayrıntılara uygulanma biçimi tamamen sağlam temellere oturtulmuş birkaç genel ilkenin kavranmasıyla sonuçlanır. İlerleyen zamanlarda insanlar tek tek ayrıntıları unutsalar da bilinçsiz bir sağduyu ile ilkelerin önlerindeki durumlara nasıl uygulanacağını hatırlayacaklardır (Whitehead, 2020: 46). Bu yüzden ayrıntılardan çok genel ilkeler önemlidir. Ayrıntıların işlevi, ihtiyaç duyulduğunda, genel ilkelere temel oluşturmaktır.

Whitehead ders kitaplarını kaybedinceye, ders notlarını yakıncaya, sınav için ezberleyerek öğrenilen ayrıntıları unutuncaya kadar okulda öğrenilenlerin öğrenciye bir yararı olmayacağını belirtir. Ayrıntı adına sürekli ihtiyaç duyulacak şey, bellekte güneş ve ay gibi, apaçık ve besbelli bir olgu olarak duracaktır. Tesadüfen ihtiyaç duyulacak bir ayrıntı da herhangi bir başvuru eserine bakıp bulunabilir (Whitehead, 2020: 46-47). Bu yüzden eğitimde gereksiz ayrıntılardan ziyade temel ilkelerin öğretilmesi ve öğretilmesi gereken ayrıntının ise temel ilkelere yardımcı olacak şekilde öğretilmesi gerekir.

Whitehead'e göre bir üniversitenin işlevi, ilkeler lehine ayrıntıları terk etmeyi sağlamaktır. Ona göre, hiç kimse elinde açık ve bilinçli bilgisiyle dolaşmaz. Zihnin işlenmesi, zihnin etkinliğe sokulduğu zaman iş görme tarzıdır. Zihinsel gücün işlenmesinin aslı, zihnin bir işe koşulduğu zamanki iş yapma şeklidir. Whitehead'e göre, bir üniversitenin en yüksek ideali "*çok bilgi değil, çok güçtür. Onun işi, bir çocuğun bilgisini bir yetişkin gücüne çevirmektir.*" (Whitehead, 2020: 47). Bu yüzden üniversitelerin zihin üzerindeki işlevi de öğrenciye zihinsel gücünü doğru kullandırmaktır.

SONUÇ

Whitehead'e göre felsefe zihinsel bir faaliyet olarak merakla başlayan, şeylerin doğasındaki temel delili görünür kılma çabasıdır. O, felsefesini süreç temelinde oluşturmuştur. Onun süreç kavramıyla vurgulamak istediği, deneyimleyen öznenin bizzat kendisidir. Tüm sistemlerini süreç temelinde oluşturan Whitehead, eğitimi de bir süreç işi olarak görmüştür. Ona göre eğitim, işe yarayan ve aktif fikirlerle yürütülen bir süreçtir. Bu süreç anlayışı içerisinde eğitim, en genel anlamıyla yaşam sanatının edinilmesidir. Bu sanatı elde etmek de hiç kolay değildir. Eğitim, yalnızca belli başlı teorik bilgilerin okulda öğrenciye aktarılması değil, medeniyettir, hayattır, yaşamın kendisidir. O, eğitimi bireyin doğumundan itibaren ilk ve ortaokul, lise, üniversite ve sonrası tüm eğitim dönemlerini ele alarak açıklamıştır. Eğitimin tarih, din, sanat, edebiyat, bilim, teknik, matematik gibi disiplinlerle bağlantısını ortaya koymuş ve bireyin zihinsel ve psikolojik gelişim evreleri, akli yetilerini üst düzeyde kullanma, özgürlük, disiplin ve hatta eğitim müfredatlarının eğitimdeki yeri üzerinde önemle durmuştur. Birçok alanda eserler ortaya koyan filozof, eğitim alanında da eğitimle ilgili konferans ve yazılarını bütünleştirerek *Eğitimin Amaçları* eserini ortaya koymuştur.

Whitehead'e göre eğitim medeniyettir. Tarih de medeniyeti oluşturan temel unsurlardan biridir. Tarih eğitiminin en önemli faydası geçmişin bilgi ve tecrübelerinin, bizi şimdi için donatmasıdır. Bunu yapabilmenin en temel yolu da eğitimidir. Tarih eğitiminde, sadece soyut bilgilerin verilmesi yeterli değildir, öğrencinin bahsedilen tarihi somut bir şekilde yaşaması ve hissetmesi gerekir. Bu yüzden tarih eğitiminde soyut olgu ve bilgiler kadar somut olgu ve bilgiler de önemli bir yer tutar.

Din işleriyle meşgul bir ailede yetişen Whitehead, din üzerine çalışmalar yapmış ve görüşler ortaya koymuştur. Din üzerine kalem oynatan, eserler yazan bir filozof olarak Whitehead'ın eğitim anlayışında dini unsurların yer edinmesi doğal bir durumdur. Onun düşüncesinde din törenlerin, kurumların, kitapların ötesinde, insanın içinde hissettiği ve insanın içini temizleyen ve ferahlatan, içsel bir inanç sistemidir. Ona göre eğitimin özü onun dini olmasıdır. Dini eğitim bireye birey olmanın, vatandaş olmanın, toplum içerisinde var olmanın gerektirdiği görev ve sorumluluklarının bilincini verir. Dini eğitim, öğrencinin içsel huzurunu sağlamanın yanında onun birey olarak yerine getirmesi gereken ödev ve sorumluluklarını da aşılar. Bu sayede toplumsal huzur daha kolay tesis edilir.

İnsanı çok yönlü bir varlık olarak değerlendiren Whitehead, insanın fiziksel ve zihinsel gelişiminin yanı sıra ruhsal gelişimini de göz ardı etmez. Ruhsal gelişime en büyük katkı yapacak olansa sanattır. Sanat onun için bireysel anlamdaki ruhsal faydasının yanında aynı zamanda uluslar anlamında da medenileşmenin önemli unsurları arasındadır. Eğitimde öğrencinin sanatsal yönünün mutlaka güçlendirilmesi gerekir. Whitehead, öğrenciyi bir makine ya da bir robot gibi görmez. Onun eğitim anlayışında öğrenci kanlı canlı, duyguları ve hisleri olan, ruhsal yöne sahip bir varlıktır. Eğitim sadece öğrenciyi belli bilgi ve donanıma sahip biri haline getirmekle yetinmemelidir. Bu noktada eğitim sistemleri için önerisi, öğrencilerin gelişimleri için mutlaka tiyatro, konser, sinema gibi sanatsal etkinliklere yer verilmesi gerektiğidir.

Whitehead eğitim içerisinde mutlaka olması gereken üç temel müfredat sunar. Bunlardan ilki edebiyattır. Edebiyat insanın içindekini, hissettiğini ifade etmesinin aracıdır. Bir çalışma esnasında insanın ruhunu dinlendirir ve insana mutluluk verir. Edebi klasik eserler eğitimde önemli bir yere sahiptir. Whitehead, dünyaca ünlü klasiklerin orijinal dillerinde okunması gerektiği konusunda hassas bir yaklaşım sergiler. Bu bağlamda tüm öğrencilere Yunanca, Latince, İngilizce, Fransızca gibi diller öğretilmelidir. Klasik eserlerin okunması ortaöğretim döneminde, yaklaşık beş yıllık süreç içerisinde halledilmelidir. Çünkü Whitehead, temel eğitim döneminden sonra bireylerin bir klasik eseri eline alıp okuyacağı konusunda tereddütlü bir bakış açısına sahiptir.

Eğitim müfredatlarında mutlaka olması gereken ikinci müfredat bilim müfredatıdır. Whitehead bilim eğitimini on altı yaşından önceki ve on altı yaşından sonraki bilim olmak üzere iki döneme ayırır. On altı yaşından önceki bilim eğitimi döneminde daha çok ilk ve ortaöğretim dönemi öğrencileri yani temel eğitim öğrencileri vardır. Bu dönemde bilim eğitimi, ilk elden gözleme dayanan kesin bilgiyi içermelidir. Bu dönemde öğrenciye verilenler ispatlanmalıdır ve ispatlanan olgulardan da yararlanılmalıdır. On altı yaşından sonraki bilim eğitimi döneminde ise üniversiteye hazırlık ve lisans öğrencileri vardır. Bu dönemde artık belirli bir alanda uzmanlaşma, belirli bir konuyu iyice öğrenme vardır ve bu üniversite eğitimi boyunca sürecektir. Bu dönemde bilim eğitimi için kitaplardan ve konferanslardan yararlanılabilir.

Eğitim m¼fredatlarında mutlaka olması gereken ¼c¼nc¼ m¼fredat ise teknik eğitim m¼fredatıdır. Whitehead eğitim anlayışı i¼erisinde teknik eğitimin insanlara ulusun herhangi bir pratik ihtiyaçını giderebilecek şekilde verilmesi gerektiğini ve teknik eğitimin ¼đrenciyi bir şeyi hem iyi bilen hem de iyi yapabilen hale getirmesi gerektiğini belirtir. Teknik eğitimde kitap bilgisinden ¼ok ¼đrencinin kendi tecr¼beleriyle, yapıp etmeleriyle kazandığı bilgi ¼onemlidir. Bir eğitim m¼fredatında, 13 yaşında başlayan teknik eğitim, ¼đrenciyi 17 yaşına geldiğinde topluma yararlı teknik bilgi ve beceriye sahip bir insan haline getirmelidir.

Whitehead Russell ile birlikte *Principia Mathematica* isimli eseri ortaya koymuştur. Matematik biliminde ¼onemli bir isim olarak tanınan Whitehead, eğitim sisteminde matematik eğitimine ¼zel bir yer ayırmıştır. Matematik eğitiminde ¼đretilecek bilgiler ¼ncelikle titiz bir se¼me ve amaca uyarlama s¼recinden ge¼melidir. Whitehead matematik eğitiminde ¼đrencilerin hayatlarının herhangi bir alanlarında kullanmayacakları, hi¼bir zaman işlerine yaramayacak teori ve form¼llerle zihinlerinin doldurulmasına, ders kitaplarının gereksiz ayrıntılar yığını haline getirilmesine kesin bir tavırla karşı ¼ıkar. Ona g¼re ¼zellikle temel eğitim d¼neminde ¼đrencinin zihnine yerleştirilecek olan fikirler işlevsel olmalı ve bu fikirler ¼đrencinin işine yaramalıdır.

Whitehead bilgiyi ve fikri eğitim anlayışının temelini koymuştur. Ona g¼re insan d¼nyaya mevcut bilgileriyle gelmez; d¼nyaya geldikten sonra akıl ve duyuular aracılığıyla, g¼zlemleyerek ve deneyimleyerek bilgi sahibi olur. Fakat bilgiyi sadece taşıyan, onu kullanmayan, ondan yararlanmayan insan Tanrı'nın yery¼z¼ndeki en yararsız insanıdır. Bu bağlamda eğitimin işlevi de bilgiyi elde etmek, ihtiya¼ duyulduğunda kullanmak ve yararlı hale d¼n¼řt¼rmektir. Bilgiden yararlanarak oluşturulan eğitimin amacı hem k¼lt¼r bilgisine hem de belirli bir alanda uzmanlık bilgisine sahip insanlar yetiştirmektedir.

¼te yandan fikir konusu Whitehead'ın eğitim g¼r¼ř¼n¼n en temel yapı taşıdır. Kendisinden yararlanılmayan, durağan, işlevselliğini yitirmiş fikirleri atıl fikirler olarak nitelendiren Whitehead, eğitimde bu t¼r fikirlerden mutlaka uzak durulması gerektiğini belirtir. ¼¼nk¼ atıl fikirler sadece eğitim yoluyla bireylere değil medeniyetlere, toplumlara hatta nesillere b¼y¼k zararı dokunacak fikirlerdir. Atıl fikirlerin korkun¼ y¼k¼nden kurtulmanın yolu eğitimidir. Whitehead, eğitim yoluyla atıl fikirlerden kurtulmak i¼in, eğitimde aşırı derecede fazla konu ¼đretilmemesi ve ¼đretilen şeyin tam

öğretilmesi gerektiği üzerine temel ilkelerini öne sürer. Bu iki ilke Whitehead'ın eğitim anlayışının en temel ilkeleri olarak değerlendirilebilir. Aşırı derecede çok konu öğretmek kabul edilemez bir durumdur, çünkü o, öğrencinin zihninin bir çöp yığını haline getirilmesine, gereksiz ayrıntıların öğretilmesine karşıdır. Aynı zamanda öğretilen bir konunun öğrencinin zihninde en ufak bir boşluk, bir soru işareti bırakılmadan öğretilmesi gerektiğini savunur. Atıl fikirler mikrobundan ancak bu şekilde kurtulmak mümkündür.

Akıl konusu Whitehead'ın çalışma alanlarından biridir ve o, akılla ilgili olarak, *Aklın İşlevi* isimli müstakil bir eser yazmıştır. Ona göre aklın işlevi yaşam sanatını yükseltmektir. O, yaşam sanatı ifadesiyle yaşamayı, iyi yaşamayı ve daha iyi yaşamayı kasteder; bunu gerçekleştirecek olan da akıldır. Akıl bireye hayatta kalma gücü, hayatta olan bireye iyi yaşama gücü, iyi yaşayan bireye de daha iyi bir yaşam sürerek hayattan zevk alma gücü verir. Ona göre, aklın eğitimdeki temel işlevi de bireye yaşam sanatını gerçekleştirecek ve yükseltecek temel yetileri sağlamaktır.

Bilginin insan zihninde doğuştan var olmadığını, insanın deneyimleriyle bilgiye sahip olduğunu savunan Whitehead için, eğitimde deneyim kavramı önemlidir. Ona göre deneyim, bizim algılarımızla bilgisine sahip olduğumuz bilfiil dünyanın verileridir. Deneyim ilk başta insan zihninde bir karmaşa, bir düzensizlik olarak belirir. Eğitimin işi de bu düzensizliği gidererek insan zihnine bir düzen getirmektir.

Whitehead'ın eğitim felsefesinin bir diğer yapı taşı ise özgürlüktür. O, özgürlüğün kökenini ortaya çıkış ve gelişim dönemlerini ele alarak incelemiştir. Eğitimin gerçekleştirilebilmesi için birey her bakımdan özgür olmalı, öğrenmeye hazır hale getirilmelidir. Whitehead, özgürlük ve disiplin kavramlarını eğitimin temeline yerleştirir. Bakıldığında birbirine zıt gibi görünen bu iki kavramın uyumunu o, eğitimin ritmi olarak adlandırmıştır. Eğitimde bu ritmi sağlamak için romantizm, kesinlik ve genelleme olmak üzere üç evreye dikkat çeker. Bu üçlü çevrim bir anda olup biten bir şey değildir, sürekli tekrar eden, kendini yenileyen, zihinsel gelişimin her evresinde meydana gelen bir süreçtir. Eğitimde özgürlük ve disiplin uyumunun sağlanması eğitimin gerçek amaçlarını ortaya çıkaracak, eğitimin hedeflediği insanı, özgürlük ve disiplini yaşamının tüm alanlarında bağdaştıran insan tipini yetiştirmeye yardımcı olacaktır.

Bir eğitimci olan Whitehead, eğitim üzerine düşüncelerini eğitimci gözüyle ortaya koymuştur. Eğitimin nasıl olması gerektiğiyle ilgilenmiş, belli düşünce kalıplarıyla sınırlı

kalmamıştır. Eğitimle ilgilenmenin verdiği tecrübe ve deneyimle eğitim sistemlerinde oluşabilecek eksiklikleri, hataları, yıpranmaları da göz önüne alarak sürekliliği sağlayacak bir eğitim sistemi ortaya koymuştur.

Eğitim, medeniyetlerin en çok önem verdiği olguların başında gelmektedir. Gelişen ve değişen dünyaya ayak uydurabilmenin en temel yolu eğitimidir. Günümüzde ilerlemeci ve yeniden kurmacılık eğitim akımları en gözde eğitim felsefesi akımlarındandır. Çalışmanın en başından en sonuna kadar bakıldığında, Whitehead'ın eğitim felsefesini kesin ve net olarak bir kalıba sokmak ya da herhangi bir düşünce akımına yerleştirmek mümkün değildir. Çünkü o eğitimi belli başlı bir çerçeveye sınırlandırmamış, belli yönleriyle ele alıp değerlendirmemiştir. O, eğitime bütüncül bir bakış açısıyla bakmıştır. Belirli kalıplara takılıp kalmaktan ziyade eğitimin işlevselliği için uğraşmıştır. Ama yine de Whitehead'ın eğitim felsefesini bir eğitim felsefesi akımı içerisinde değerlendirmek gerekirse onun ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık akımlarına yakın olduğu anlaşılır.

İlerlemecilik akımına dayalı eğitim felsefesinde pragmatizm ön planda, öğrenci merkezde ve öğrencinin deneyimi, tecrübesi önemlidir. Eğitim, yaşama hazırlıktan çok yaşamın kendisidir ve bütüncül gelişim ön plandadır. Whitehead'ın eğitim felsefesinde de öğrenci merkezdedir, pragmatizm önemlidir, deneyim, tecrübe ve bütüncül gelişim ön plandadır. Dolayısıyla ilerlemecilik akımıyla Whitehead'ın eğitim felsefesi bu yönüyle örtüşür. Diğer taraftan yeniden kurmacılık akımına bakıldığında, ilerlemeciliğin tüm özelliklerini benimseyen ve ilerlemeciliğin devamı sayılabilecek bir akım karşımıza çıkar. Yeniden kurmacılık eğitim felsefesi akımında demokrasi ve toplumun değişimi ön plandadır. Eğitim toplumun yeniden yapılandırılması ve reformu için en önemli olgudur. Whitehead'ın eğitim felsefesiyle bu akımın örtüştüğü nokta da özgürlük ve disipline dair görüşler, toplumun yeniden yapılandırılması ve eğitimin toplumun reformu için en temel olgu olmasıdır.

Whitehead, bebeklikten üniversiteye ve sonrasına kadar açıkladığı eğitim görüşünde uygulanması mümkün olan bir eğitim sistemi ortaya koymuştur. Eğitimi dört duvar arasında salt bilgi aktarımı olmaktan çıkarıp hayatın kendisi yapmayı hedeflemiştir. Bireyin zihinsel, fiziksel, psikolojik tüm yönlerini eğitime dahil etmiştir. Eğitime ve bireye bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşan Whitehead için eğitim bir süreçtir. Süreç felsefesinde en bilinen isimlerden biri olan Whitehead, eğitim felsefesini de süreç

felsefesi bağlamında açıklamıştır. Onun için eğitim asla bitmeyen, sürekli devam eden, kendini yenileyip devamlılığını sağlayan bir sistemdir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (2015). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Albayrak, M. (2007). *Felsefe ve Din Din Felsefesine Giriş*. Ankara: Asil Yayınları.
- Albayrak, M. (2012). *Estetik'in Serüveni Sanat Felsefesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi 2*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aslan, A. (2014). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Aydın, M. (1986). "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1), 31-87.
- Aydoğdu, H. (2018). "Herakleitos ve Whitehead'ın Ontolojilerinde Dinamik ve Organik Bir Bütün Olarak "Sınırsız Evren" ". *Kaygı*(31), 217-238.
- Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Başerer, D. (2018). "Realizm ve Eğitim". F. Manav (Dü.) içinde, *Eğitim Felsefesi* (s. 37-48). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Bayraklı, B. (1995). "İslâm ve Batı Eğitim Felsefesinde Realizm". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 113-153.
- Bircan, U. (2010). "Whitehead'ın Süreç Felsefesinde Descartes ve Hume Eleştirisi Üzerine Bir Deneme". *Ekev Akademi Dergisi*(14), 105-116.
- Bochenski, J. M. (1997). *Çağdaş Avrupa Felsefesi*. (S. R. Kırkoğlu, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Bruner, J. (2009). *Eğitim Süreci*. (T. Öztürk, Çev.) Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Bumann, W. (1990). "Dil Felsefesi". Kolektif içinde, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri* (D. Özlem, Çev., s. 477-500). İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Büyükdüvenci, S. (2019). *Eğitim Felsefesine Giriş*. Ankara: Fol Yayınları.
- Ceran, Y. (2010). *Whitehead Felsefesinde İnsan*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Cevizci, A. (2003). *Felsefe Ansiklopedisi* (Cilt 1). (A. Cevizci, Dü.) İstanbul: Etik Yayınları.
- Cevizci, A. (2005). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2014). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2019). *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cihan, M. (2008). "A. N. Whitehead, Süreç Felsefesi ve Eğitim". *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 194-208.
- Cihan, M. (2010). "John Locke ve Eğitim". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 173-178.
- Cihan, M. (2021). "Eğitim Felsefesine Giriş" içinde. M. Cihan, & Z. Yılmaz (Dü) içinde, *Eğitim Felsefesi* (s. 1-19). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Cousins, E. H. (2011). "Kültür, Felsefe ve Teolojide Süreç Modelleri". (K. Çelik, Dü.) *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 203-216.
- Çağbayır, Y. (2007a). *Ötüken Türkçe Sözlük* (Cilt 2). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çağbayır, Y. (2007b). *Ötüken Türkçe Sözlük* (Cilt 3). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çelik, K. (2011). *Alfred North Whitehead'ın Medeniyet Teorisi*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çoban, A. (2019). "Temel Kavramlar". M. Ergün, & A. Çoban içinde, *Eğitim Felsefesi* (s. 3-25). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Çüçen, A., Zafer, M., & Esenyel, A. (2009). *Varlık Felsefesi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Degenhardt, M. A. (2019). "R. S. Peters: Liberal Gelenekçi" içinde. R. Bailey, R. Barrow, D. Carr, & C. McCarthy (Dü) içinde, *Eğitim Felsefesi Kılavuzu* (G. Muharremov, Çev., s. 121-135). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Dewey, J. (2007). *Deneyim ve Eğitim*. (S. Akıllı, Çev.) Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Doğan, Ö. (2020). *Teori ve Pratikte Felsefe Disiplinleri*. Ankara: Fol Yayınları.
- Erden, M. (2011). *Eğitim Bilimlerine Giriş*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.

- Ergün, M., & Ocak, A. (Dü). (2019). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Gasset, J. O. (1998). *Üniversitenin Misyonu*. (N. G. Işık, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökberk, M. (2017). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Guttek, G. L. (2001). *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*. (N. Kale, Çev.) Ankara: Ütopya Yayınları.
- Guttek, G. L. (2006). *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*. (N. Kale, Çev.) Ankara: Ütopya Yayınları.
- Güçlü, M. (2018). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Herakleitos. (2005). *Fragmanlar*. (C. Çakmak, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Herstein, G. L. (2007). *Bilime ve Bilgelige Adanmış Bir Hayat Alfred North Whitehead (1861-1947)*. (Y. E. Karabacak, Çev.) İnternet Felsefe Ansiklopedisi.
- Hübscher, A. (1963). *Çağdaş Filozoflar*. (İ. Tunalı, Çev.) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- İmamoğlu, T. (2009). "Whitehead ve Heidegger Düşüncesinde İnsanın Anlamı". *Ekev Akademi Dergisi*, (39), 33-44.
- Kant, I. (1999). *Pratik Aklın Eleştirisi*. (I. Kuçuradi, Ü. Gökberk, & F. Akatlı, Çev.) Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2006). *Eğitim Üzerine*. (A. Aydoğan, Çev.) İstanbul: İz Yayınları.
- Kavcar, C. (1999). *Edebiyat ve Eğitim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Keleş, H. (2013). *Temel Eğitim Felsefesi Akımları Bağlamında John Locke'un Liberal Eğitim Anlayışı*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, E. (2016). "Platon'un Devlet Diyalogu Bağlamında Eğitim Anlayışı". *Felsefe Arkivi*(45), 67-84.
- Köse, E. (2019). "Eğitim Felsefesi". R. Kıncal (Dü). içinde. *Eğitim Felsefesi* (s. 74-94). Ankara: Nobel Akademi Yayınları.

- Küken, G. (2001). *Ortaçağda Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Küken, G. (2003). *İlkçağda Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Locke, J. (1992). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. (V. Hacıkadiroğlu, Çev.) İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Locke, J. (2004). *Eğitim Üzerine*. (A. Uğur, Çev.) Ankara: Yeryüzü Yayınları.
- Mengüşoğlu, T. (2015). *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Mominov, K. (2013). "Whitehead'ın Medeniyetleşmeye İlişkin Düşünceleri". *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 35-43.
- Montessori, M. (1997). *Çocuk Eğitimi*. (G. Yücel, Çev.) İstanbul: Özgür Yayınları.
- Ocak, G., & Akkaş Baysal, E. (2019). "Temel Felsefi Akımlar ve Önemli Temsilcileri". M. Ergün, & A. Çoban içinde, *Eğitim Felsefesi* (s. 96-114). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Ongun, C. S. (1976). *Filozoflar Ansiklopedisi* (Cilt IV). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Onur, F. (2013). *Muhammed İkbâl'in Süreç Felsefesi*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ozolins, J. J. (2009). "Değişen Bir Dünyada Küreselleşme, Eğitim ve Değerler". *Küreselleşme Sürecinde Eğitim Sorunlarının Felsefi Boyutu* (s. 100-109). Ankara: Eğitim-Bir-Sen Yayınları.
- Özçelik, P. K. (2010). "Kant'ın Bilgi Anlayışı". *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, (3(2), 75-89.
- Özoğlu, S. Ç. (1994). "Bilim ve Eğitim İlişkileri". *Bilim ve Eğitim* (s. 71-83). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Piaget, J. (2004). *Çocukta Zihinsel Gelişim*. (H. Portakal, Çev.) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Popper, K. R. (2005a). *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*. (İ. Aka, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Popper, K. R. (2005b). *Hayat Problem Çözmektir Bilgi, Tarih ve Politika Üzerine*. (A. Nalbant, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Reboul, O. (1991). *Eğitim Felsefesi*. (I. Gürbüz, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

- Rousseau, J. J. (2009). *Emile ya da Eğitim Üzerine*. (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Russell, B. (1999). *Eğitim Üzerine*. (N. Bezel, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Saltuklu, Z. (2019). *Sezgisizliğin Dramı*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Saltuklu, Z. (2021). "Farabi'nin Eğitim Anlayışı". M. Cihan, & Z. Yılmaz (Dü) içinde, *Eğitim Felsefesi* (s. 229-243). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Scheffler, I. (2019). "Epistemoloji ve Eğitim". S. Büyükdüvenci (Dü.) içinde, *Felsefece Eğitimi* (s. 45-56). Ankara: Fol Yayınları.
- Sönmez, V. (2009). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Sünney, F. H. (2018). "Pragmatizm ve Eğitim". F. Manav (Dü.) içinde, *Eğitim Felsefesi* (s.67-76). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Şahin, A. (2020). "Eğitimin Felsefi Temelleri". A. Bayar (Dü.) içinde, *Eğitime Giriş* (s. 63-100). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Tezcan, V. (2020). "Whitehead'in Postmodern Felsefi Perspektifinden Kendini Belirleyen Dindar Oluş". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*(4), 219-246.
- Timuçin, A. (2013). *Eğitim Sohbetleri*. İstanbul: Bulut Yayınları.
- Tozlu, N. (2006). "Felsefe ve Eğitim". A. Solak (Dü.) içinde, *Felsefe ve Eğitim* (s. 221-262). Ankara: Hegem Yayınları.
- Turan, M. (2016). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. (A. Saracaloğlu, & A. Küçüköğlü, Dü) Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Turgut, İ. (1991). *Eğitim Üzerine Felsefi Bir Deneme*. İzmir: Bilgehan Matbaası.
- Türer, C. (2002). "Whitehead'ın Din Felsefesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II(2), 35-54.
- Türer, C. (2003a). "Amerikan Felsefesinin Özellikleri". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 111-1118.
- Türer, C. (2003b). "Whitehead'ın Medeniyet Anlayışı". *Bilimname*, (1), 79-96.
- Türer, C. (2003c). "Whitehead'ın Tabiatçı Teizmi: Din ve Bilimin Uzlaştırılması". *Felsefe Dünyası*(37), 43-62.

- Türer, C. (2015). "Alfred North Whitehead". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (Cilt 4, s. 267-292). içinde İstanbul: İnsan Yayınları.
- Uğurlu, A. (2015). *Eğitim Felsefesi Açısından Liberal Eğitim*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ülken, H. Z. (2001). *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ünder, H., & Raşit, Ç. (2020). "Sunuş. A. N. Whitehead" içinde, *Eğitimin Amaçları Eğitimde Reform Çağrısı* (H. Ünder, & R. Çelik, Çev., s. 11). Ankara: Fol Yayınları.
- Whitehead, A. N. (1994). *Aşkın'a Ölümsüzlük*. (A. B. Güçlü, Çev.) Ankara: Ark Yayınevi.
- Whitehead, A. N. (2008). *Düşüncelerin Serüvenleri*. (Y. Kaplan, Çev.) İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2011a). *Düşüncelerin Serüvenleri*. (Y. Kaplan, Çev.) İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2011b). *Düşünme Biçimleri*. (Y. Kaplan, Çev.) İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2017). *Doğa Kavramı*. (S. Çalıcı, & S. Köse, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2018a). *Bilim ve Modern Dünya*. (S. Çalıcı, Çev.) İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Whitehead, A. N. (2018b). *Doğa ve Yaşam*. (S. Çalıcı, Çev.) İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Whitehead, A. N. (2019a). *Aklın İşlevi*. (K. Çelik, Çev.) Ankara: Fol Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2019b). *Oluşan Din*. (M. Albayrak, Çev.) Ankara: Fol Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2019c). *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*. (R. Ertürk, Çev.) Ankara: Fol Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2020). *Eğitimin Amaçları Eğitimde Reform Çağrısı*. (H. Ünder, & R. Çelik, Çev.) Ankara: Fol Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2021). *Süreç ve Gerçeklik*. (K. Çelik, Çev.) Ankara: Fol Yayınları.

Wikipedia (2022, Ağustos 30). *Wikimedia Foundation, Inc.* Vikipedi Özgür Ansiklopedi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Profes%C3%B6r#Emeritus_Profes%C3%B6r adresinden alındı

Wikipedia (2022, Nisan 20). *Wikimedia Foundation, Inc.* Kasım 29, 2022 tarihinde Vikipedi Özgür Ansiklopedi: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Odisseus> adresinden alındı

Yıldırım, C. (1979). *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Süleyman ŞİMŞEK
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	05/12/2022